U21450

Title - TAZKIRA GUL-E-RAINA.

Creator - Laxmi Narain Shafeeq Aurangabadi

Publisher - Ahmad Aafreen Taraqqi Press (Hyder

Date - 1223 H.

Pages - 188.

Subjects - Tazkira Shora.

فصلِ دوم در ذکرِ نکتہ پردازانِ اصنامیاں

از

مؤلفہ

لچھمی نرائن شفیقِ اورنگ آبادی

متوفّی سنہ ۱۲۲۳ ہجری

مطبوعہ
عہد آفرین برقی پریس
حیدرآباد دکن

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

(تذکرۂ گلِ رعنا)

فصلِ دوم در نکتہ پردازانِ اصنامیان

درآوائلِ کتاب

بہ معرضِ اظہار درآمد کہ آغازِ سخن وراں در قلم روِ ہندوستان در عہدِ جلال الدین محمد اکبر پادشاہ شد در آں عصر از ہندی نباں کسے کہ زبان را با سخن آشنا کرد رائے منوہر توسنی است کہ اکثر رباعی را بہ چار بالشِ موزونی می نشاند و در زمانِ شاہ جہان و عالمگیر برہمن لاہوری نام شاعرے برآورد صاحبِ دیوان شد و در ایّام شاہ عالم و محمد فرخ سیر و محمد شاہ از فیضِ صحبت میرزا بیدل علیہ الرحمتہ وغیرہ اشخاص بسیارے از قومِ ہنود استعدادِ سخن سنجی

بہم رسانیدند۔ وطوطیانِ سبزہ زارِ ہند را شکرِ تازہ چشانیدند،
چناں چہ از مطالعۂ این صحیفہ حالاتِ این جماعت پیرایۂ وضوح خواہد
یافت وچوں جمیع حروفِ این فصل پیدا نہ شد ہر قدر کہ بہم رسید صورتِ
تحریر می پذیرد و گوشِ اربابِ ہوشِ از نوائے طوطیانِ ہند حظے بر می گیرد

حرف الف

(۱)۔ اچل داس :۔ جہاں آبادی، از قوم کھتری است،
مزاجش آشنا بہ مشربِ درویشی بود، واکثر در صحبتِ فقرائے صاحب
کمال بسر می برد، او می طرازد ؎

ندیدم ہیچ جا از جلوۂ آں بے نشاں خالی
ز جنبش شش جہت لبریز و جایش ہم چناں خالی

ولہ

نہ گشت روشنِ من چیست در پسِ گِردوں
حجابِ چشم بود شیشۂ کہ زنگاری است

(۲)۔ اخلاص :۔ جہاں آبادی، کشن چند نام دارد، پسرِ اچل داس
مذکور از شاگردانِ میرزا عبدالغنی بیگ قبول کشمیری بود، اخلاص مند

خوبانِ معانی است و تماشائی خوش طبعانِ سخندانی، مشارٌ الیه در سنہ ست و ثلاثین و مأته و الف (۱۱۳۶ھ) تذکرۃ الشعرائے نوشتہ و "ہمیشہ بہار" نام گذاشتہ کہ ہمیں اسم بہ تکرار تاریخِ اتمام او است، تذکرۂ مذکور در وقتِ تحریر حاضر ایں گلہا کا شنتا (؟) از ہمیشہ بہار وغیرہ برچیدہ شد

چوں دل مغلوبِ عشق افتد خرد ور نمی ماند ہزیمت خورد چوں شہ جرأتِ لشکر نمی ماند

ولہ

(قطعہ)

ہنر ور را ہنر کافی نشان است کہ باقی نامِ فاضل زگمان است

مشو اخلاص شمشد رہبر رفعت بلند و پستِ دُنیا نردبان است

ولہ

چرا دست از سرِ زلفِ سیاہِ یار بردارم کہ می دانم دُعا را در دلِ شب ہا اثر باشد

ولہ

ہم چو مورِ اخلاص بر یک دانہ قانع گشتہ ام　　از دلِ من کی رود بیرون خیالِ خالِ او

ولہ

تا بود وصفِ الٰہی زینتِ عنوانِ ما　　می شود ابروئے خوبی مطلعِ دیوانِ ما

ہم چو زنبورِ عسل در بندِ صورت نیستیم　　ظاہر است از دستگاہِ معنیٔ ماشانِ ما

(۳)۔ آنند گھن :۔ از خوش فکرانِ بندرابن است بھاگوت کہ در ہندی کتابے است مشہور می گویند آں را بہ زبانِ فارسی بہ فصاحت تمام موزوں کردہ در وقتِ تالیفِ ایں تذکرہ حاضر نیست یک رُباعی ازو بدست آمد قلمی می شود　　رباعی

بالیں ہمہ شب ز اشکِ من تر گردد　　بر بسترِ من برگِ گُل اخگر گردد

خواب آید و در دیدۂ من بیند آب　　از غرق شدن ترسد و پس بر گردد

(۴)۔ آرام :۔ رائے پران ناتھ دہلوی شیریں گفتار و خوش افکار بُود ایں قطعہ کہ بہ طریقِ تعمیہ در تاریخِ وفاتِ منعم خانخاناں مطابق سنہ ثلاث وعشرین ومائۃ والف (۱۱۲۳ھ) منظوم ساختہ ازو مشہور است

آہ کز بیدادِ چرخِ کج نظر — رفت عالی فطرتے والا شیم

زیبِ دیوانی امیرِ نامدار — زینتِ مسند امیرِ محتشم

خانِ خانانِ معظّم خاں کہ بود — کانِ جود و صاحبِ سیف و قلم

رختِ ہستی بست زیں دارِ فنا — ساز کرد آہنگِ گلگشتِ ارم

ہاتفِ غیب از پئے سالِ وفات — گفت با صد درد و اندوہ و الم

از وفاتش بے سر و بے پا شدند — مجد و خیر و بخشش و فیض و کرم"

(۵) - **اُلفت** :- لالہ اُجاگر چند، از قوم کائستھ متھر است -
خوش گو گوید :-

"جوانے دلچسپ با کثر خوبی ہا موصوف، از مدّتے در عظیم آباد می ماند و بوجہِ قلیلے از معاش بسر می برد۔ فقیر وقتیکہ در آنجا بود ہر روز تشریف می آورد و کرم می جوشید خیلے ہموار و خلیق و بدل ہا نزدیک در آشنائی ہا پا برجا و بے تکلف بنظر آمد سلیقہ درست دارد پیشتر غربت تخلص می کرد الحال اُلفت قرار داد۔ مشقِ شعر از نظرِ میر محمد علیم تحقیق سمرقندی گذرانیدہ نقلِ دیوانِ خود بہ فقیر داد۔

در بنارس ہم اکثر بہ خط و کتابت یاد می کنند خدایش سلامت دارد طرز خیال طبعش راخوش افتادہ۔"

از وست[ب] :-

در آمد شام غم در سینہ حسرت نام مہمانے | ز داغ دل کشیدم بے تکلف پیش پا خوانے

ولہ

نہ می دانم چہ افسون خواند بانگ خندہ اش بازم | چو گل رنگ تبسم می چکد از پردہ گوشم
سراپا پردہائے دیدۂ من چشم بلبل شد | نظر باز کہ ایں شوخ گل بند قبا پوشم

ولہ

دلم از کعبہ چشم سیہ مستے کہ می آید | کہ وارو صد سبوئے بادہ ذوق دوش بوسش

چوں دریں تقریباً نام میر محمد علیم تحقیق بر نوک قلم تحقیق گذشت قدرے تحریر احوالش ایں جا ضرور افتادہ۔

میر محمد علیم متخلص بہ تحقیق ولد میر بدیع الدین سمرقندی

ب:- نقل مطابق اصل ۱۲ -

مشہور بہ میر متین شاگردِ رشیدِ میرزا موسوی فطرت بہ تحقیقِ سخن
خوب می رسید و از چندگاہ در بلدہ عظیم آباد پٹنہ بسر می برد
رؤسائے آں جا بہ احترام پیش می آمدند در معقولات و منقولات
مہارتے درست داشت و در علمِ تیراندازی و موسیقی و دیگر
فنون ماہر بود مدتے در شاہ جہاں آباد گذرانیدہ بہ گل
گشتِ بنگالہ شتافت عمرے دراز یافتہ آخرہا در عظیم آباد
در سنہ اثنین و ستین و مائتہ والف (۱۱۶۲ھ) رہ نوردِ بادیۂ فنا
شد لالہ اُجاگر چند اُلفت صاحب ترجمہ ایں تاریخِ وفات یافت (ع)
گفت:- "تحقیق شدہ واصلِ حق"
میر تحقیق صاحبِ دیوانِ ضخیم است و شعر را خوب می گفت
ایں ابیات از واست ؎

جاں سپرد از بس بیادِ چشمِ پر دردِ ما	بوئے ناز آید چو برخیزد بہ محشر گردِ ما
چوں دمِ صبحے کہ باشد ہم نفس با قرصِ مہر	گرم می جوشد بداغِ سینہ آہِ سردِ ما

ولہ

هر غبارے کہ ز وحشت گہ چشمت خیزد — سرمۂ ناز فروشد بہ رم آهو ها

ولہ

لب بهم بستن زبانم را بحرف آوردہ است — چوں قلم از فیضِ خاموشی است گویائی مرا

ولہ

باهم ما خاک نشیناں ، سر اوجے نہ کشد — از زمیں پست بود هم چو نگیں خانۂ ما

ولہ

حبابِ بحرِ وجودم چہ از وجود مرا — کہ نیست غیر عدم در طلسم بود مرا

هنوز صورتِ غیرم دو چار می گردد — گرفتم ایں کہ دل آئینہ شد ، چہ سود مرا

حرف الباء الموحدة

(۶) برهمن ، رائے چندر بهان لاهوری ، ناقوس نواز بتخانۂ سخن است و بید خوانِ صنم کدۂ ایں فن ، بهبر لاهوری کہ صاحب انشائے بیت است در منشآت خود ایں رقعہ بہ نامش می نویسد از اسلوب تحریر باید

دریافت کہ چہ قدر احترامِ او می کرد۔

"تا قلم از اعجاز بانخلِ ایمن ہم دوشی نہ کند و دوات از سحر باچاہِ بابل پہلو نہ زند حرفے از مدح اوصافِ آں چشم و چراغِ آفرینش سرلوحِ کتابِ دانش وبینش شرفِ دودمانِ حشمت و اقبال مطلعِ دیباچۂ دولت و اجلال خطِّ جبینِ فصاحت نقشِ نگینِ بلاغت سحبانِ العصر حسّان الزمان ملک الشعراء چندربھان نتواں رقم زد امّا تغیّرِ سادہ لوح را خیال آن است کہ باوجود پریشانیٔ حواس وشوریدگیٔ دماغ وآشفتگیٔ اوضاع ونارسائی طبیعت و کوتہیٔ فطرت داستانِ بے پایانِ اثنائے آں سرحلقۂ اربابِ معنی در حیّزِ عبارت بہ تحریر درآورد ؎

بلند ہمتیٔ ذرّہ داغ می کندم — وگرنہ ذرّہ کجا شمع آفتاب کجا

محبّا مخلص نوازا شوق آرزومندِ معنی است کہ لفظ ازآں بے نصیب است لہذا شروع درآں مقدمہ نہ نمودہ بریں بیت اختصار کردم ؎

شمارِ شوق نہ دانستہ ام کہ تا چنداست — جزایں قدر کہ دلم سخت آرزومند است

خاطرِ ادب نازک است، ہماں بہتر کہ دہانِ دوات بربندم و زبانِ قلم
کوتاہ سازم و دستِ نیاز بر دامنِ دعا زنم ''دولتش ہم دوش باد''!

برہمن در احوالِ چمن سیوم می طرازد، ملخّصِ کلامش این است:۔

''من برہمن زادہ پنجابم آبا و اجدادِ من بہ اشغالِ مختلفہ روزگار می کردند
مگر دھرم داس پدرِ من نویسندگی می کرد و در ذیلِ منصبدارانِ بادشاہی امتیاز
داشت۔ آخر الامر از منصب وغیرہ دست کشیدہ انزوا گزید۔ راستے
بھان، واودے بھان، و من۔ سہ برادر بودیم، من و راے بھان تجرّد
اختیار کردیم و ہوسِ آزادی در سر داشتیم۔ واودے بھان بہ مقتضاے
استعداد و قابلیت بہ کسبِ معاش افتاد و در خدمتِ عاقل خاں
بسر برد۔ بعدِ فوتش اودے بھان ہم صاحبِ روزگار شد و ہر گاہ
پادشاہ بہ خانۂ خانِ مذکور نزولِ اجلال فرمود، من ہم بذریعۂ ایشاں
روشناس گشتم و خانِ مذکور مرا خیلے دادہ بود تا در سواری ہم کلام باشم

تلمّذ نیز در خدمت ملا عبدالحکیم سیالکوٹی دارم"

نواب شاہ نواز خاں "شہید" مرحوم اورنگ آبادی در بہارستان سخن نوشتہ اند کہ:-

"چندر بھان آخر ترکِ نوکری نمودہ بہ شہر بنارس، کہ یکے از معابد ہنود است، براہ و رسم خود مشغول شد تا در سالِ ہزار و ہفتاد و سہ فوت گردید۔"

میر عظمت اللہ بیخبر در سفینۂ خود می نویسد:-

"روزے شاہ جہاں پادشاہ او را حکم بہ شعر خواندن کرد، ایں بیت برخواند ؎

مرا دلے است بکفر آشنا کہ چندیں بار ۔۔۔ بہ کعبہ بردم و بازش برہمن آوردم

پادشاہ ازیں معنی خوش نہ شد۔ افضل خاں بعرض رسانید ؎

خرِ عیسیٰ اگر بہ مکہ رود ۔۔۔ باز آید[عہ] ہنوز خر باشد

ببیں کرامتِ بتخانۂ مرا اے شیخ ۔۔۔ کہ چوں خراب شود خانۂ خدا گردد

عہ:- یا "چوں بیاید"!

این بیت از و نیست امّا بنامِ او شهرت گرفته۔

انشائے برہمن و چارچمنِ او، در دبستان متداول است دیوانش

وقتِ تحریر این صحیفہ بدست آمد این ابیات انتخاب یافتہ۔

کنم ز سادہ دلی بندِ دیدہ مژگان را ... بہ مشتِ خس نتوان بست راہِ طوفان را

ہمیشہ زلفِ ترا اضطراب درکار است ... چگونہ جمع کنم خاطرِ پریشان را

ولہ

ہر نفس بوئے محبّت آید از گفتارِ ما ... می توان فہمید از گفتارِ ما مقدارِ ما

ولہ

ہمیشہ آبِ گہر با گہر بود ہمساز ... نہ شد ز دیدۂ ما دور آبِ دیدۂ ما

ولہ

کیفیّتِ احوالِ جہان در نظرم بود ... آن روز کہ بر آب نہادند بنا را

ولہ

چہ اختلاط بہ اربابِ عقل شیدا را ... بہ طورِ مایہ گذارید محضرِ ما را

ولہ

ہرگز کسے نہ کرد نگاہے بسوئے ما　　کس گرم تر ز اشک نیاید بروئے ما
ہر چند ابر گریہ کند بشگفد چمن　　از فیضِ آب دیدہ بود آبروئے ما

ولہ

سر بر زند ز جیبِ خزاں نوبہارِ ما　　آخر شود شگفتہ گلِ انتظارِ ما

ولہ

بہر کہ در نگری بہجت از تو می خواہد　　مہندساں بحساب و برہمناں بدعا

ولہ

گذارِ قافلۂ فیض در شبِ تار است　　فروغِ صبح طرب در شبِ سیاہ طلب

ولہ

چو دردِ عشق رسد خواہشِ دوا کفر است　　دریں معاملہ اظہارِ مدعا کفر است
بہ گلشنے کہ چو سوسن خموش باید بود　　ز عندلیب ہاں پر از نوا کفر است

ولہ

هرچند پا کشیده روم بیشتر رود — باز این دل رمیده بکوئی که آشناست

ولہ

هزار بار برهمن نموده‌ام چاکش — ولی نیامدم از ضعف تا گریبان دوست

ولہ

متاعِ حُسنِ ترا طُرفه رونقِ بازار است — که کس نیافته و عالمی خریدار است
بگُلشنِ دلِ ما بگذر ای تماشائی — درین چمن گُلِ خود روئی داغ بسیار است

ولہ

در میکدهٔ عشق باندازهٔ خود باش — چون مستیِ این جرعه باندازهٔ هوش است

ولہ

بی آفتابِ روی تو تسکین پذیر نیست — چشمِ ترم که خو به تماشا گرفته است
بینائیِ دُرست طلب کن که آفتاب — آفاق را بدیدهٔ بینا گرفته است

ولہ

گو نگاهی کند امروز بچاکِ جگرم — آنکه دیروز مرا چاکِ گریبان می‌دوخت

ولہ

چوں روزگار در گروِ اختیار نیست   از فکرِ روزگار فراغے غنیمت است
با داغِ عشق ساز برہمن کہ چند گاہ   الفت میانِ پنبہ و داغے غنیمت است

ولہ

گردِ دل گردم کہ یارے مہربانے بودہ است   با زبانِ بیزبانی ہم زبانے بودہ است

ولہ

نوبہار آمد و شد نغمہ سرا مرغِ چمن   ہیچ کس حالتِ ایں مرغِ گرفتار نیافت

ولہ

مانندِ نسیم از در و دیوار در آئیم   در راہِ طلب دامنِ ما کس نگرفتہ است
فصلِ گل و ایّامِ خزاں آمد و بگذشت   ہرگز خبر از گلشنِ ما کس نگرفتہ است

ولہ

چشمم تا برہم زدی انجام شد آغازِ عمر   طے شد ایں رہ آں چناں کہ گرد از پا برنخاست

ولہ

بیا کہ در دلِ ما بی تو آرزو گرہ است　　دل شکستہ چو زلفِ تو مو بمو گرہ است

ولہ

خزاں بگردِ گلِ داغِ من نمی گردد　　ہمیشہ این چمن از فیضِ گریہ شاداب است

ولہ

نگاہِ لطف و کرم جانبِ برہمن بود　　عتاب و ناز و ستم ہر چہ داشت با ما داشت

ولہ

صیدِ ضعیف را نہ کند یاد برہمن　　صیّادِ ما کہ تازہ شکاری بدامن است

ولہ

چرخ پیوستہ بود سنگِ حوادث در دست　　عاقبت بشکند این کہنہ سبوی کہ تراست

ولہ

صورتِ معنی بہ چشمِ عاقبت بین دیدہ ام　　شادیِ ما بر امیدِ وعدۂ دیدار نیست

ولہ

می دہد پیرِ مغاں جامِ مُرد و می گوید　　با ادب باش کہ پیمانہ نہ پیمانۂ ہست

ولہ

دل نہ می بینم بحالِ خود نہ می دانم کجا است　　این قدر دانم کہ از جائے بجائے رفتہ است

ولہ

کافرم گر سرِ موئے بہ تفاوت گویم　　رشتۂ زلف تو و رشتۂ زنار یکے است

ولہ

ما ہیچ کس رہ نہ می تواند..... برد　　طارمِ روزگار بستہ درست

ولہ

عاشق آنست کہ معشوق باو دارد میل　　حیف بسیار ولے قابلِ فتراک یکے است

ولہ

مرا بسیرِ گلستاں بہار شد باعث　　بیادہ توبۂ نا استوار شد باعث

ولہ

بقدرِ حاجتِ خود ہر کسے طلبگار است　　جہانیاں ہمہ باشند در جہاں محتاج

ولہ

مبر بہ سنبلِ او دستِ امتحاں گستاخ　　　کہ چوں صبا نتواں بود با بتاں گستاخ

ولہ

بنائے قاعدۂ دلبراں ہمیں باشد　　　کہ می برند دلِ ما و یادِ ما نہ کنند

ولہ

زبانِ صحبتِ احباب رانکو دریاب　　　وگرنہ تازدۂ چشم از میاں رفتند

ولہ

قابلِ صید نۂ ورنہ بہر سو کہ روی　　　دانۂ و دام دریں مرحلہ انداختہ اند

ولہ

بہ پیشِ خاکِ رہش عذر رفتہ خواہد خواست　　　سرے کہ پیشتر از پا و دیدہ می آید

ولہ

حدیثِ عشق ہماں بہ کہ تا دہاں نہ رسد　　　بدل ہمیشہ بود ثبت بر زباں نہ رسد

ولہ

ـــ۵: نقل ہے ا - ۱۲

تو صرفِ بادہ نہ ور نہ ہر چہ ساقی داد　　اگر بہ ظرف تو گنجید کار ہوش کند

ولہ

شاد آں کسے کہ نوبتِ خود را تمام کرد　　زاں بیشتر کہ بادۂ مینا تمام کرد

ولہ

برہمن انچہ بہ چشم آیدت ملاحظہ کن　　نہ نقشِ قرعہ نہ فالِ کتاب می آید

ولہ

ز صورِ صبحِ قیامت مگر شود بیدار　　بہ گوشِ ہر کہ صدائے جرس نمی آید

ولہ

خواہم از سلسلۂ زلفِ بتاں تارے چند　　کہ بہم تاب دہم رشتۂ زنّارے چند

ولہ

کسے کہ از مددِ گریہ خواست وصلِ ترا　　ز فکرِ بیہدہ خطے بروئے آب کشید
تہی است نسخۂ عالم ز حرفِ مہر و وفا　　زمانہ جزوِ محبت از یں کتاب کشید

ولہ

فرقِ یک گام در ایجاد و عدم پیدا نیست　　　طیِ این راه بیک جنبشِ مژگان باشد

. . . .

بیش و کم در نظرِ تست که کوته بینی　　　ورنه هر چیز باندازهٔ امکان باشد

ولہ

بجرمِ رفته اگر عذر خواستی سهل است　　　بعذرِ رفته خطا گر کنی خطا باشد

تو در طریقِ محبت کج آمدی صد بار　　　وگرنه راستیِ راه رهنما باشد

ولہ

تا از کویش صبا نمی آید　　　دلِ عاشق بجا نمی آید

از برهمن مخواه کارِ دگر　　　که از و جز دعا نمی آید

ولہ

کجا به عالمِ تقدیر پی توانی برد　　　که ماندهٔ به غلط در شکنجهٔ تدبیر

صبا ز سنبلِ زلفِ تو ره برون نبرد　　　که کرد معجزِ حسنِ تو باد را زنجیر

ولہ

دل می رود به محملِ لیلی کشان کشان — در گوش نارسیده صدائے جرس هنوز
آمد بهار و روئے چمن تازگی گرفت — بر شاخ ماند میوهٔ ما نیم رس هنوز

ولہ

ز روئے عجز بنه بر زمین جبینِ نیاز — که ما شکسته دلانیم و او شکسته نواز

ولہ

آبے که آبرو ببرد در گلو مریز — آبِ دو دیده ریز ولے آبرو مریز

ولہ

ساخت سرگرم مرا نشاهٔ صهبا امروز — خنده آورد مرا گریهٔ مینا امروز
کارِ امروز به فردا مفگن جام بیار — نتوان خورد غمِ وعدهٔ فردا امروز

ولہ

شرمنده ام بسے ز درون سیاهِ خویش — در حیرتم چنان که ندانم گناهِ خویش

ولہ

زمانه بهرِ تو دیباے عمر می پیچید — تو بهر گرمیٔ هنگامه فرش کرده بساط

ولہ

درخیالِ آفتابِ روئے او مغزِ سرم — ذرّہ ذرّہ تا سحر میریخت چون کافورِ شمع

ولہ

بگردِ عارضِ او تا سیاہ خط زدہ صف — فتادہ کار بر دلِ ناتوانِ ما دو طرف

ولہ

گرہ کشائیِ ایّام و زبانش داری — مدار رشتۂ ہمّت بہ عقدۂ تعویق

ولہ

از غمِ ہجران دلم در سینہ می آید بتنگ — بر امیدِ وعدۂ دیرینہ می آید بتنگ

پیشِ زلف و روئے او یارے کرا باشد قرار — شانہ درہم می‌شود آئینہ می آید بتنگ

ولہ

چو روزِ حشر بمن حساب پیش آرند — ز آبِ دیدہ بشوئیم نامۂ اعمال

۵: نقل ہر ۱ - ۱۲

ولہ

عالم صورت بمعنی آشنا فہمیدہ ایم کی بفہم کس در آید انچہ ما فہمیدہ ایم

ولہ

در بہاران از خزاں بیش بود حیرانی بلبلِ زارم و ہنگامۂ شیون دارم

ولہ

ہر نقش کہ سر زند درست است بیہودہ چہ استخارہ سازم

این نسخۂ دل کہ باطل اُفتاد آں بہ کہ درست[۵] پارہ سازم

ہرچند[ع۵] بسنگ خارہ سازم

ولہ

از دیارِ یار می آئی بقربانت روم از نوای بادِ بہاری این قدر می خواہم

ولہ

س۵۔ نقش ہے! - ۱۲ - ع۵۔ تذکرہ میں یہ ایک ہی مصرع لکھا ہوا تھا۔ ۱۲ -

شد اشکِ ما وسیلۂ عفوِ گناہِ ما　　شستیم ز آبِ دیدہ حسابے کہ داشتیم

ولہ

ہر کجا شمع است سوزاں شعلہ بر من می زند　　در بغل گوئی پرِ پروانہ را گم کردہ ام

ولہ

ما عیشِ خود ز جورِ فلک کم نمی کنیم　　زنہار پُشتِ ہمّتِ خود خم نمی کنیم
آں خشک سبزہ ایم کہ در موسمِ بہار　　بادِ نسیم و خواہشِ شبنم نمی کنیم

ولہ

فغاں کہ عمر بسر رفت ما نہ فہمیدیم　　ز ہست و بودِ جہاں مدّعا نہ فہمیدیم
چو دانہ ہر کہ درون شد بروں نمی آید　　غرض ز گردشِ ایں آسیا نہ فہمیدیم

ولہ

یاراں در انتظارِ ترقی نشستہ اند　　ما کامِ دل ز فیضِ تنزّل گرفتہ ایم

ولہ

نہ چو پروانہ بیک شعلہ ز پرواز افتم　　گر بر آرند ز آتش روم و باز افتم

عشرت آن بود که در عالم نادانی بود — خواهم از رتبهٔ انجام به آغاز افتم
کس نداند که میل نظرش جانب کیست — تا کجا در پی آن چشم فسون ساز افتم

ولہ

تو دادی خطّ آزادی برای سرو سوسن هم — گرفتی خطّ عهد بندگی از قمری و من هم

ولہ

ما را نگاه بر اثر رهروان بس است — محتاج گوشمال صدای جرس نه ایم

ولہ

مرا در بزم رندان آبروئی می توان دادن — به دستم جام و بر دوشم سبوئی می توان دادن

ولہ

آزادی از شکنجهٔ عالم هوس مکن — ای مرغ پرشکسته فغان در قفس مکن

ولہ

خواهی که کنی از روش عمر تماشا — یک لحظه بر آهن بسر جوهر شو و بنشین

ولہ

تمام روز بامّید وعده باشم شاد — گر اعتماد بروزِ دگر توان کردن

وله

خورشیدِ من رسید سحر در کنارِ من — آخر نتیجه داد شبِ انتظارِ من

وله

با قدسیان پیامِ دلِ زارِ ما بگو — اے ناله راهِ عالمِ بالا گرفتهٔ

وله

نادان اگر ز لعلِ بهی در حنا نیست — تو دل شکستهٔ نه که گوهر شکستهٔ

وله

ای آن که صبح با می و ساغر نشستهٔ — با ماه و آفتاب برابر نشستهٔ

وله

هزار دستهٔ گل را جهانیان بردند — هنوز این چمن از رنگ و بو نشد خالی
همیشه گرمی مینائی فلک باقیست — هزار جام شکست و سبو نشد خالی

وله

تمام عمر تواں بود برہمن مخمور	ہنوز نگاہش اگر بشکند خمار کسے

ولہ

بہ انتہا نہ رسد گرچہ راہِ وادیٔ عشق	زناری ست اگر نا رسیدہ بنشینی

ولہ

چگونہ خواب تواند نمود در دلِ شب	کنوں کہ یافت برہمن خزانہ پنداری

(رباعیات)

مارا چو بحالِ خود شناسا کردی	از خارِ گل و ز قطرہ دریا کردی
از عہدۂ شکرِ تو برائیم چساں	ما ہیچ دانیم، آنچہ با ما کردی

ولہ

تاکہ بہ غلط راہِ ہوس پیمودن	ایں مرحلہ را بہر نفس پیمودن
چوں مرغِ شکستہ پر بزاری ہمہ عمر	در ہر قدمے راہِ قفس پیمودن

ولہ

۱۵۔ نقل ہے ا - ۱۲

تا چند ز جورِ فلک آزردہ شوی — وز گردشِ روزگار افسردہ شوی
چون غنچہ بہ جمعیّتِ خود راضی باش — زان پیش کہ چون گل شوی پژمردہ شوی

ولہ

آناں کہ ز عشق رنگ و بوئے دارند — در گلشنِ عیش آبروئے دارند
چون غنچہ بصد زبان خموش اند ہمہ — در پردہ بخویش گفتگوئے دارند

ولہ

در خلوتِ دل راہ بہر کس نہ دہند — رہ بر در ایں شعلہ بہر خس نہ دہند
خوباں دلِ عشّاق امانت بہ برند — امّا چو طلب کنند واپس نہ دہند

ولہ

امروز کہ تازہ در میاں آمدۂ — تا در نگری سیر ز جاں آمدۂ
از یار و گرچہ مصلحت خواہد بود — گیرم کہ دو بارہ در جہاں آمدۂ

ولہ

خواجہ نے نام و نے نشاں خواہد ماند — حرفے دو سہ بر سرِ زباں خواہد ماند

هر چیز کہ ہست از میان خواہد رفت — جز نام خدا کہ در میان خواہد ماند

(۷) - برہمن :- لالا جگت رائے لاہوری ، قشقۂ قبول بر جبیں داشت و از علم عربی و فارسی ماہر بود -

میرزا محمد طاہر نصر آبادی در تذکرۂ خود می نویسد :-

"ہفت سال است کہ از لاہور برآمدہ در یزد ساکن بودہ بسبب ایں کہ سودا با مردم داشت از عمّالِ یزد پارۂ ظلم با او رسیدہ مالِ او ضائع شدہ دریں سال کہ سنہ ہزار و نود و یک است بشکوہ آمدہ بہ علی قاپی متحصن شدہ در مسجدِ لبنان آمدہ از صحبتِ او محظوظ شد شعر را بد نہ می گوید و در مدحِ حضراتِ آئمہ شعرہا گفتہ غرض کہ اطوار او غرائب دارد اگرچہ قواعد ہنود را دارد امّا شیعہ است"

ناقوسِ برہمن بہ فریاد می آید ؎

گر کشاید مطلعِ حسنِ تو از فکرم نقاب — دعوئ روشن دلیہا می کنم با آفتاب

خواب می دیدم کہ سر سبزم ہر ادم کردہ اند — می خورد کشتِ تمنایم ز ابرِ رحمت آب

با مسیحا دعوئے بالانشینی می کنم   مخضرے در دستت خود دارم بہ مہرِ آفتاب

چوں شدم بیدار امید این چنیں تقدیر کرد   گر تمنائے مرشدِ کامل شود دل کامیاب

مہرِ اوج کامگاری شہ سلیماں آنکہ ہست   خاکساراں را معین و سرفراز آنرا مآب

جذبۂ امرت بہ مردم گر کند نہی خطا   تا قیامت کاتبِ اعمال ننویسد ثواب

بر سرِ ہر کس گذارد دستِ قدرِ تو کلاہ   می نشیند یکسر و گردن بلند از آفتاب

ولہ

اے سر و جانِ عالمے ہدیۂ خاکپائے تو[عہ]   خانۂ دل بچار حد وقت و رضائے تو

ولہ

پارۂ سنگے کہ شرارے در وست   بہتر ازاں دل کہ نہ یارے در وست

ولہ

خصم گردد سیاہ مستِ فنا   گر نہد لب بساغرِ تیغش

(۸) - بے تکلف :- لالہ سدا نند عم لالہ خوشگوئے متھرائی صاحبِ تذکرۃ الشعراء اصلش از قصبۂ لکھنو تی سرکارِ سہارنپور من توابع

عہ ۔ ع ۲ ۔ نقل مطابق اصل ۱۲ -

شاہ جہاں آباد است، مدتے در سرکارِ زیب بانو بیگم زوجۂ پادشاہ
زادہ محمد اعظم شاہ بخدمتِ مشرفیٔ ابتیاع خانہ سرفرازی داشت آبا
و اجدادش در سلکِ نوکرانِ پادشاہ زادہ دارا شکوہ بسر می بردند۔
خوش گو می نویسد:۔

"طبع رسا داشت دیوانِ مختصرے بقدرِ فکرِ خود ترتیب دادہ در ایّامِ گر
حوالۂ فقیر کرد و گفت برادرانِ خود را عزیز خواہی داشت مردِ درویش مندے
بمذاقِ تصوف آشنا بود ایں مصرع نقشِ نگینِ خود داشت ؎

"بے تکلف بندۂ اہلِ سخن"

روزے مصراعے گفتہ بفقیر فرمائش کرد ؎

"در شانہ شد سنبل ترا، آئینہ شد دستۂ گل"

فقیر بدیہہ مصراعے رسانیدم پسند فرمود ؎

"تا بزلفِ تو رسید و بہ خست رو آورد"

سدا نند بے تکلف در زمانِ محمد فرخ سیر سنہ تسع و عشرین و مائۃ

الف (۱۱۲۹ھ) رخت بسرائے اُخری کشید او بعرضِ سخن سنجاں می سانید

بیت ابروے بلندت مطلعِ دیوانِ ما خطِ مشکینِ تو باشد جدولِ عنوانِ ما

ولہ

ساغرِ بادہ شود آئینہ از دیدنِ تو زعفراں زار شود بزم زخندیدنِ تو

(۹)۔ بے غم:۔ بھوپت رائے، مانندِ مولفِ ایں صحیفہ، از قوم کھتری بود، آبا و اجدادش بقانون گوئی پنہان از اعمالِ سرکارِ چون تابعِ صوبۂ پنجاب قیام داشتند، بے غم مردِ وارستہ بیغم بود اتفاقاً مرغِ دلش در دامِ زلفِ نراین چند نام ہندو پسرے اسیر گردید و دریں سودا ترکِ لباسِ دنیا نمودہ بہ لباسِ فقر سرمایۂ افتخار اندوخت و در جرگۂ بیراگیان کہ از فقرائے ہنود اند مرید نراین داس بیراگی بہ مناسبتِ نامِ معشوقِ خود شد و آخرہا بہ حکمِ ایں کہ المجاز قنطرۃ الحقیقۃ شربتِ تحقیق چشید و از نشاۂ دوئی وارست کتابے دارد بزبانِ ہندی مسمّی بہ پریودہ چندر ناٹک بنامِ آں ہندو پسر در نہایت

سوز و گداز۔ اوائل حال مشقِ سخن، از نظرِ میرزا سرخوش می گذرانید
و چوں میرزا سرخوش، سرخوشِ جامِ توحید بود اکثرا وقاتِ صحبت
بذکرِ حقائق خوش می گذشت انجامِ کار بسمیعِ حقیقی پردہ بر سامعۂ او
فروہشت و او را از استماعِ ہزلیاتِ دنیوی معطّل ساخت اگر شنیدنی
ضروری می شد بر پارچہ کاغذ نویسانیدہ ملاحظہ می کرد، صاحبِ تصانیف
متعدد است قصصِ فقرائے ہند، در مثنویات نظم کردہ خصوصً قصۂ بام
دیو" نام مرتاضے کہ در عہدِ سلطان فیروز شاہ در قیدِ حیات بود
اشعارِ طبع زادش مشہورِ آفاق است و داخل در "گرنتھ بابا نانک" کہ
معتقد فیہ کھتریان و سکھان است، بعضیم از تصرفاتِ بام دیو کہ
بہ حکمِ محیی حقیقی گاؤ کشتہ را زندہ کرد می گوید ؎

گاؤ زندہ شد بہ پیشِ خاص و عام　　　بار دیگر ریخت ساقی مے بجام

کلیاتش پانزدہ ہزار بیت است دیوانِ غزل و رباعی شش ہزار
بیت باقی مثنویات۔

خوش گو گوید:-

" در سنهٔ اثنین و ثلثین و مائة و الف (۱۱۳۲ھ) از قید جسمانی بر آمده به فضائے جاودانی متوجه شد "

این ابیات از تذکرۂ خوش گو التقاط یافت ؎

در فضائے عشق جانان بوالہوس را بار نیست | ہر کسے شائستۂ سنگ و سزائے دار نیست

دل چو شد بیکار دست از کار باید داشتن | کار و بیکاری دل بود دیگر کار نیست

ولہ

به یک صبح از جیب دل خورشید می آید برون | وه چه جام است این کز و جمشید می آید برون

ولہ

بدہ از دست دامان یقین وصل ار میسر نیست | کہ این مشاطہ ہم در خوبی از معشوق کمتر نیست

ولہ

فلک تا کی بدست صبر و ہم مغز و جسم اندازد | چو سنگ رہ بپائے ہر کہ افتم دورم اندازد

(رباعی)

باد هریه گفتم که گرت فهم و ذکاست — حرفِ من و تو هیچ نمی آید راست
تو منکرِ خالقی و من منکرِ خلق — بنگر که تفاوت ز کجا تا به کجاست

ولہ

رفتم سحرے به پیشِ زاهد ناگاه — پرسیدم ازو که چیست کیفیتِ راه
گفتا که همین صوم و صلوة است اینجا — برگشتم و گفتمش که الله الله

ولہ

دریا در موج و موج اندر دریاست — در ذات و صفاتِ حق تفاوت ز کجاست
ای محوِ حقیقت نظر افگن به مجاز — بیرنگ بصد رنگِ جهان جلوه نماست

ولہ

ای آنکه ترا هوائے معنی است بسر — زنهار ز آئینهٔ صورت مگذر
صورت آئینه است و معنی تمثال — بے آئینه کی فتد به تمثال نظر

(۱۰) ۔ بانیہ: تخلص محبوب لالے بانیہ یعنی بقال گنگوہی است ۔ گنگوہ قصبۂ ایست از سرکارِ سہارنپور صوبۂ دہلی ۔

خوش گوی نویسد کہ :-

"بہ اظہارِ توہیّتِ خود بانیہ تخلص می کرد و در فارسی نیز معنی برآوردہ

یعنی صاحبِ نیت ۔"

مولف گوید :- بانیہ تانیثِ بانی است بمعنیٔ بنا کنندہ صاحبِ تخلص

ازیں قباحت غافل ماندہ می گویند ۔

بھوپت رائے قلندر مشرب بے باک و متصوف بود و با وصفِ

تعلقِ دنیوی بوارستگی می گذرانید و راستی و درستی شعارِ خود داشت

وقتے کہ میر رضا خاں، خان سامانِ سرکارِ محمد اعظم شاہ شرحے

بر کتابِ گلستاں نوشت و حاشیہ نشینانِ او طریقِ خوشامد مرعی

داشتہ گفتند کہ بہتر از گلستاں نوشتہ شد،

بھوپت رائے کہ مزاجِ راست و درست داشت تابِ ایں

سخن نیاوردہ بلا تحاشی گفت :-"

"میر صاحب با کتابِ شیخ سعدی بہر نوع قبولِ عامّہ بہم رسانیدہ است

این شرح را باید دید کہ چطور مقبولِ خلایق می شود ؎

وفاتش در سنہ تسع و ثلثین و مائتہ والف (۱۱۳۹ھ) واقع شد

ازوست ؎

یادگارے کہ زما می ماند   مشتِ خاکے بہ ہوا می ماند

ولہ

دل اندر حسرتِ دنیا شکستم   چہ رنگیں گوہرے بیجا شکستم

(۱۱) ۔ بہار :۔ رائے اود ے بھان دہلوی ، بہارِ گلستانِ سخن است و آبیارِ سروستانِ این چمن ۔

لالہ کشن چند اخلاص در احوالش می طرازد کہ :۔

" در عالمِ اخلاص و آشنائی بے نظیر است خدا اسلامت دارد و کسبِ علمِ شعر از راقم این کلمات نمودہ "

خوش گو در مثنوی خود کہ ترجمۂ او می آید ، می گوید :۔

" خواند روز رنگ و بوے باغِ فن یعنے بہار   بیتے از اشعارِ استادِ تمام ایراد یا "

مرادِ او، از بہارِ ہمیں برائے او وسے بجاں بہار است، بہار گلہا می افشاند ؎

تا رفتہ بسیرِ گل ای آرزوئے گل　　پیداست آبِ شرم زِ شبنم بروئے گل

ولہ

با وجودِ آنکہ برکف غیرِ نقدِ جاں نبود　　بر سرِ بازارِ رسوائی دکانے داشتم

ولہ

از چاک چاکِ سینۂ آشفتگاں مپرس　　دل از خیالِ زلفِ کسے شانہ می شود

(۱۴)۔ بیدار:۔ گلاب رائے از قومِ کھتری، متوطن نوشہرہ از اعمالِ دوآبۂ پنجاب خوش بیان است و شیریں زبان، او می طرازد ؎

عالم آئینۂ عکسِ رخِ دلدارے ہست　　ہاں پریشاں نظراں فرصتِ دیدارے ہست

جائے در دیدۂ خورشید کند چوں شبنم　　ہر کرا وقتِ سحر دیدۂ بیدارے ہست

محوِ یادِ رخِ او چشم بہ گل نکشاید　　کہ دلِ او چمن از جلوۂ دلدارے ہست

فارغ از قیدِ تعلق نہ شود تا دمِ مرگ　　ہر کہ در بندِ غمِ سایۂ دیوارے ہست

عاشقِ زلفِ ترا روشنیٔ دیدہ فروز سرمۂ دیدۂ بیدار شبِ تارے ہست

(۱۴۳) - بیدار: - تخلص بساون رائے، از تلامذۂ میرزا مظہر جانِ جاناں سلمہ اللہ تعالیٰ است، و این تخلص از خدمتِ میرزا یافت۔ خوش گو گوید:-

"خیلے صاحبِ طبعِ رسا است چندے بہ عظیم آباد پٹنہ ہمراہِ دیوانِ صوبہ رفتہ ماند والحال باز بہ دار الخلافہ مراجعت کردہ"

از وست:-

باغباں تا عرسِ بلبل خوش بساماں کردہ است چار دیوارِ چمن از گل چراغاں کردہ است

حرف التاء الفوقانی

(۱۴۴) - توسنی: تخلص رائے منوہر ولد لونکرن، راجۂ سانبر است در رایانِ صاحبِ رایت عہدِ اکبر معزز و مکرّم می زیست:-
صاحبِ تاریخ بدایونی می گوید کہ:-

"اول بہ محمد منوہر مشہور بود بعد ازاں میرزا منوہر خطاب یافت، پدرش

باوجود کفر بشرفِ و افتخار و مباہات ہمیں محمد منوہر می گفت ہر چند مرضی طبع بادشاہی نبود"

وجہِ عدم رضائے پادشاہ از احوالش در حرف الالف فصلِ اول تحریر یافت واضح می شود، واو اول شاعرِ ہندوست کہ نامش بہ ایران رسیدہ و میرزا صائب شعرِ او را در بیاضِ خود ثبت فرمود و تقی اوحدی کہ ولایت زاست او را در تذکرۂ خود داخل کردہ بعد ازاں جگت رائے برہمن تخلص کہ میرزا طاہر نصر آبادی او را در تذکرۂ خود ذکر نمودہ، و صاحبِ مرآۃ العالم از طبقاتِ اکبری آوردہ کہ :-

"چوں اکبر پادشاہ در سنہ بست و سیوم جلوس (۹۸۶ھ) خود بعزم زیارت روضۂ متبرکۂ خواجہ معین الدین چشتی بہ اجمیر تشریف فرمودند و وقتِ مراجعت بہ نواحے سانبر رسیدند بجائے شہرِ کہنہ کہ از سالہا ویرانِ مطلق بود بنائے شہر و قلعہ فرمودند و دیوار ہائے قلعہ و دروازہائے باغ بہ امرائے تقسیم فرمودہ در اہتمامِ عمارت آں قدر تاکید نمودند کہ در نہایت بست[20] روز عمارتے کہ

کہ درسالہا اتمام می یافت ساختہ شد وبعد ازاں پرگنات آں صوبہ لاحق گردید وجمعے از رعایا واصنافِ اہلِ حرفہ طلب داشتہ درآں حصار آباد گردانیدند چوں ایں زمیں از قدیم تعلق بجائے نوکری داشت بنام میرزا منوہر مسطور سپہر مشارٌ الیہ "بہ منوہر نگر" موسوم ساختند والی یومنا ہذا بہ اولادِ او متعلق است و بمناصب سرفرازند"

ونیز می نویسد کہ :-

"درسنہ بست وسیوم جلوس والائے عالمگیری (مطابق ۱۰۹۱ھ) کہ خطۂ دار الخیر اجمیر مہبط سرادقات جاہ وجلال بود بندگانِ عالمگیر بادشاہ نبیرہ زادئ او را از منوہر پور طلب داشتہ و بدولت اسلام فرقِ عزت او برافراشتہ بشرفِ ازدواجِ بادشاہ زادہ والاگہر محمد کام بخش۔ رتبۂ اعتبارِ او بفرقدین رسانیدند وآں نیک اختر "بہ منوہر پوری" معروف است"

وجنت مکانی جہانگیر بادشاہ خلفِ اکبر بادشاہ در "جہانگیر نامہ"

کہ احوالِ دوازدہ سالۂ ایام سلطنت خود را خود نوشتہ می نویسد کہ:۔

"منوہر سنگ از قوم کچواہہ ہاست سیکھاوتست و پدرش در خورد سالی پدر او عنایتِ بسیار می کردند و فارسی زبان بود با آں کہ از دوتا بہ آدم اطلاقِ فہم ہیچ یکے از قبیلۂ او نمی تواں کرد خالی از فہمے نیست و شعرِ فارسی می گوید ایں بیت از وست در تعریفِ آفتاب ست۔

غرض ز خلقتِ سایہ ہمیں بود کہ کسے — بہ نورِ حضرتِ خورشید پائے خود ننہد"

آرزو در "مجمع النفائس" اورا در حرف المیم می گیرد بہ اعتبارِ منوہر در آں جا می گوید کہ:۔

جنابِ میرزا صائب ایں شعر او را داخلِ بیاضِ خود نمودہ ست

زاہدا کعبہ پرستی تو و ما دوست پرست — تو بہ ایں عقل مسلمانی و ما برہمنیم"

ایں اشعار رائے منوہر توسنی از جا ہا فراہم آوردہ تحریر یافتہ ست۔

از اثرِ یک نگہ او ست مست — ہم بت و بتکدہ ہم بت پرست

ولہ

یگانہ گشتن و یک جا شدن ز چشم آموز | کہ ہر دو چشم جدا و دو جا نمی نگرند

ولہ

شیخ مستغنی بدین و برہمن مغرور کفر | مست حسن دوست را با کفر و ایمان کار نیست

مثنوی بسیار با مزہ دارد ایں ابیات ازان ست

الٰہی سینہ کن با عشق دمساز | دلے دہ معدن گنجینۂ راز

بدل داغ محبت جاوداں نہ | نشان مہر خود بر فرق جاں نہ

امیدم من ز تو انعام عام است | کہ نومیدی ز درگاہت حرام است

ز بحر جود تو گر تر کنی لب | چہ کم گردد ترا زیں بحر پایاب

بوصفت خویشتن گویا ہیم دہ | بکوے خویشتن پویا ہیم دہ

نمیدانم خدایا کفر و دیں چیست | گرفتار کمند آن و ایں چیست

اگر من کافرم دیں از تو خواہم | یقینم دہ کہ من ایں از تو خواہم

اگر ایمان ہمیں کعبہ پرستی است | پرستاران بت را طعنہ از چیست

بہ کافر کفر با دیں دار دیں دہ | دلم را انتشاء نور یقیں دہ

بما کفر است کفر آمیزش غیر
تو ئی مقصودِ ما از کعبہ و دیر

منِ سرگشتہ را از مہربانی
سوئے خود خواں بہر راہے کہ دانی

تعالی اللہ عجائب بارگاہے است
کہ غیر از کعبہ و بت خانہ راہے است

علی برگزیدۂ لطفِ الٰہ است
بہ محشر مجرماں را عذر خواہ است

نہ گنجد وصفِ حیدر در بیانہا
بود در منقبت قاصر زبانہا

از قصائدِ اوست ؎

شربت آشامامیا در بزم ما دردی کشاں
کز جگر در کف کباب خونِ دل در ساغر است

ننگِ مرداں حرف از جان و دل گفتن بعشق
دل چہ خونِ بستہ و جاں چیست بادِ صرصر است

توسنی سر دہ سمندِ شوق در میدانِ عشق
می رسی ایمن بہ مقصد رہبرت چوں اکبر است

از رباعیاتِ اوست ؎

شمع آمد و گفت جانِ من می ببرند
وز من ہمہ دوستانِ من می ببرند

تا گفتنی نہ گفتہ ام در ہمہ عمر
بہر از چہ سبب زبانِ من می ببرند

ولہ

دردل زبہوا ہائے وہوئے دگراست — ازسینہ زشوق گفتگوئے دگراست
ہجراں چہ ووصل چیست درمذہب عشق — زیں ہردو بلند آرزوئے دگراست

ولہ

روزے کہ سموم حشر افزوں گردد — وز آتش سینہ چہرہ گلگوں گردد
ما در دوزخ چناں بدوقے سوزیم — کز رشک دل بہشتیاں خوں گردد

ولہ

آناں کہ زکیش ہندواں عار کنند — تشنیع بر اہل دیر و خمّار کنند
گردام تعصّب ازمیاں بردارند — صد خرقہ نثار تار زنّار کنند

(۱۵)۔ تازہ:- دہلوی، اسمش لال جی است، سخن تازہ بکرسی می نشاند و سر افتخار بہ تلمذ میر محمد افضل ثابت الہ آبادی بہ آسمان می رساند از وست سہ

ایں کہ می آید بہ گوش ما صدائے نوبتے — عمر شاہاں می زند ہر لحظہ کوس رحلتے
پیش لطف حق کہ جرمم در حساب ہیچ نیست — می کشد ہر دم ترازوئے قیامت خفتے

(۱۶)۔ تمیز:۔ سری گوپال۔

خوش گو گوید:۔

"از قوم براہمہ سورد ج است، در برہمنانِ ہندوستان سوردج قومے است کہ نسلِ خود را بہ آفتاب می رساند وی. جوانِ قابل خوش فکر بسیار داں و از شاگردانِ قدسی جناب میرزا بیدلؔ است، کتبِ ہندی بسیار سیر کردہ و دریں علم خیلے مہارت بہم رسانیدہ شعر بزبانِ ہندی خوب می گوید، و در فارسی فکرِ درست دارد بصیغۂ خدماتِ بیرون و حضورِ بادشاہی بسر می برد، وقتے کہ ہمراہ او ہیموک رام ناگر حاکم پرگنہ مکانہائے آں ضلع خوب گفتہ پیشِ فقیر کہ بوطن رفتہ بودم برخواند خطِ طبع بخشیدہ"

(نقل ہوا)

ایں اشعارِ آبدارا از وست ؎

بر نگرداند ورق از وضعِ سابق حالِ ما | نسخۂ گرداب دارد در بغل احوالِ ما

ولہ

نہ گنجد جلوۂ حسنش ز شوخی در کنارِ من | چو موجِ بحر طوفاں خیز در آغوشِ ساحل ہا

ولہ

رفتی و جلوۂ تو نہ رفت از برم ہنوز یک خرمنِ گُل است ز پا تا سرم ہنوز
یک جرعہ می بہ یادِ تو خوردم برنگِ گل خونِ بہاری چکد از ساغرم ہنوز

حرف الحاءِ المہملہ

(۱۷) - حیاؔ :- لالا سیو رام داس اکبر آبادی پسرِ دوم رائے بھوگتی مل "اسد خانی" است کہ از متصدّیانِ عمدۃ اسد خاں وزیرِ اعظم سُلطان اورنگ زیب عالمگیر بود و طبعِ موزوں داشت و نشاطؔ تخلص می کرد امّا سخنش شہرت نہ یافتہ کہ بہ مولف رسد مشارٌ الیہ از قومِ کاسیتھ اونا یہ است صاحبِ ذہنِ رسا و طبعِ بلند بود و در ہم چشماں معزّز و مکرّم می زیست و اصلاحِ سخن از جنابِ میرزا بیدؔل می گرفت نثرے دارد بطورِ نثرِ "چہار عنصر" میرزائے مذکور مسمّیٰ "بہ گلگشتِ بہارِ ارم" در بیانِ کیفیّتِ برج کہ عبارت از نواحیِ متھرا و بندرابن است و دیگر خصوصیاتِ آں جا کہ ہندواں بہ اعتبارِ مولدِ کشن تعظیمِ ایں

مکان می کنند اشعارِ خوب بسیار گفتہ و بالائے اشعارِ خود ''الحیاء
من الایمان'' می نوشت :-

خوش گو می نویسد :-

''وقتے کہ فقیر خوش گو بویرانۂ خود مجمع شعراء و ضیافتِ آنہا مقرر کردہ بود
رقعہ بہ مہرِ خانِ آرزو بدست آوردہ بہ طلبِ او رفتم اول وضعِ درویشیِ فقیر
دیدہ استغنا کرد بعدزاں کہ رقعہ خواندہ احوال پرس گردید چوں پدرِ فقیر با پدرِ
ایشاں در لشکرِ عالمگیری بسیار ارتباط داشتہ از خود نشان دادم بر خاست
و بغل گیر شدہ سلوک ہا بجا آورد و گفت اول از اشعارِ خود ضیافتِ طبعِ من
نمائید بعدزاں حرفِ ضیافت درمیاں آرید ہماں روز غزلے گفتہ بنظر
اُستاد گذرانیدہ بشرفِ صادر سانیدہ بودم و پیشِ معنی یابے خاں شاعر
و دیگر بزرگانِ ایں فن خواندہ بودم و ہمہ جا قبول یافتہ بود چوں تازہ
بود بر خواندم از حسنِ مطلع و مقطع خیلے محظوظ شدہ نوشتہ گرفت ، چناں چہ
بیت قلمی می گردد :-

کجا با نرگسے پہلو زند چشمِ سخن گویش — ہلالے خط بہ بینی می کشد در پیشِ ابرویش

برائے صحبتِ خوباں سکندر طالعے باید — مگر آئینہ بنشیند دمے زانو بہ زانویش

مگر ذوقِ سخن دانی بیاید او دہد نامم — تو اے قاصد بہ تقریبے بخواں مقطع [illegible]

او در مطلع دخل کرد و گفت کہ عبارت معکوس بستہ شدہ در صورتِ پہلو زدنِ چشمِ سخن گو با نرگسے ہم چو چشم می شود نہ تعریف کہ مرادِ شاعر است شنیدہ ساکت ماندم و روزِ دوم بہ جنابِ اُستادی گلہ از بے پروائی اصلاح کردم فرمودند اگر چہ ما معنی کجا ہر کجا فرض می کنیم کہ روزمرۂ قدما ست لیکن این صریح سینہ زوری است حق آنست کہ حیا می گوید و آں بہ مقتضائے بشریّت در نظرِ من نیامدہ بود فقیر آں را چنیں درست کردم ؎

زند کی نرگسے پہلو بہ چشمانِ سخن گویش

لالہ سیو رام داس حیا بہ عمرِ چہل و چند سالگی در اکبر آباد سنہ اربع و اربعین و مائتہ و الف (۱۱۴۴ھ) ازیں جہانِ فانی رو بعالمِ باقی کرد این اشعارِ او از تذکرۂ خوش گو التقاط یافتہ ؎

می برد دیر و حرم از خود دل دیوانه را   طرح صحبت باد و شمع افتاد یک پروانه را

ولہ

حسن روز افزون ساقی را فروغ دیگر است   هست در میخانه ام رنگ شب آدینه را

ولہ

گرد ساحل کی برون از دامن دریا رود   در گریبان ریختند افشانده دامان ما

ولہ

نه بردی سر بجیب پا برون آوردی از دامن   غلط کردی ره نزدیک را از دور بینی ها

ولہ

بیاد چشم تو داریم می پرستی ها   رسانده ایم به گردون دماغ مستی ها

ولہ

جز سر مجنون شکست و گل رخان مجنون نداشت   امتیازی بود در ایام پیشین سنگ را

ولہ

گریبان پاره هرگز می فشان آستین ها را   تکلف بر نمی دارد جنون بگذار این ها را

ولہ

زنجیرِ اتّفاقِ دہر ہر موجے کہ برخیزد
پسِ دیوارِ حیرانی نشاند پیش بینی را

ولہ

گردیدہ پرفشاں چہ زوادیٔ غبارِ ما
عمریست می کشد دلِ ما انتظارِ ما

ہرجا ز نوبہارِ سرِ حرف وا شود
منقارِ عندلیب کند طرحِ خارِ ما

جامے ز اشکِ حسرتِ خود بہ کہ پُر کنیم
ساقی شکستِ شیشہ بجائے خمارِ ما

چوں ذرّہ رو بہ منظرِ خورشید بردہ ایم
از شش جہت یک آئینہ باشد دوچارِ ما

ولہ

بس ہمّتِ مردانہ رفیقِ سفرِ ما
شمشیر بود توشۂ رہ بر کمرِ ما

خجلت کشِ پیمانۂ صہبائے ظہوریم
آب است گر از سنگ بر آید شررِ ما

پس ماندہ ز بے طاقتیٔ خود چہ بروپیش
یارب بہ رفیقاں کہ رساند خبرِ ما

ولہ

در گور بعدِ مردنش آید اگر بہ کار
منعم بزیرِ خاک نہاں کردہ مال را

جُز درد و داغ حاصلِ انساں چه بوده است　　در خاک و خوں نشاند فلک این نهال را
در شهد چوں فتاد مگس حالتش مپرس　　بر لعلِ یار قافیه تنگ است خال را

وله

بسعیِ غیرے نمی گذارم ز غیرتِ طبع کارِ خود را　　چو صبح جیبِ چرخ می سازم به دامنِ خود غبارِ خود را
علاجِ دردِ سرِ عدم را نه کرد جامِ شرابِ هستی　　کسے دریں انجمن ندیدم شکسته باشد خمارِ خود را

وله

به غربت است وطن ساکنانِ روئے زمیں را　　که در رکاب بود پا مقیم خانهٔ زیں را

وله

تنها نه همیں بر سرِ مژگانِ تر آید　　از هر بنِ مویم چو عرق اشک بر آید
از وادیِ دلدار ره آورد دگر نیست　　اے وائے ز پائے من اگر خار بر آید

وله

چناں که دلو بزورِ رسن ز چاه بر آید　　ز سینه لختِ دلِ من بسعیِ آه بر آید
ز تشنه کامیِ یعقوبِ من اگر شود آگه　　به ناز یوسفِ مصر آب هم ز چاه بر آید

کجا علاج پذیر است تیرہ روزیٔ عاشق | چو داغِ لالہ گلیمش ز خوں سیاہ برآید
نشد چو سیل میسّر کہ یک نفس بخود آیم | ز دامنم چہ خیال است گردِ راہ برآید
غمِ تغافلِ صد سالہ می رود ز دلِ من | حیا نگاہ ز چشمش چو عذر خواہ برآید

ولہ

ابر اگر باشد و شراب نہ باشد | بدتر ازیں در جہاں عذاب نباشد
توبہ ز مے کردہ ام بہ گفتۂ ناصح | لیک بشرطے کہ ماہتاب نباشد
حرمتِ پیری مبر کجاست جوانی | بہ کہ و لت مائلِ خضاب نہ باشد

ولہ

بہ دہر آئینِ خوش معاشی کجاست جز و ضعِ دل خراشی
غبارِ خاطر اگر نہ باشی کسے بروئے تو در نہ بندد

ولہ

بپیشِ زن از خضاب کجا سرخرو شوی | پیرانہ سر ترا ہوسِ ریش خند شد

ولہ

پوشیدہ جہانی ز فلک چشم توقع — این شیشۂ بے مے چہ قدر کاسہ نگوں کرد
دلدار حیا داشت ز عکسِ رخِ خود ہم — دل آئنہ بر سنگ زد و مشقِ جنوں کرد

ولہ

نہ گویمت کہ دل از فکرِ خانماں بردار — نیاید آنچہ بکارِ تو دل ازاں بردار
ز خلق چشمِ حصولِ امیدِ بے خردی است — ز غیر اگر نہ توانی ز دوستاں بردار

ولہ

فراغتے کہ بپاس است نیست در امید — یکے نظر زدہ و عالم بہ امتحاں دارد

این غزل مشتمل بر بعضے صنائع بسیار خوب گفتہ

ای رعونت پیشۂ بے مغز چوں کہسار سر — بر فلک تا کی بری در جیب ہم یکبار بر
ذکرِ می ہم چارۂ رفعِ خمارِ من بس است — می تواند شد لبِ خشکم ازیں گفتار تر
در جہاں نقدِ نفس شد صرف در سودای ہیچ — رائگاں از دست خود وادی چنیں بازار زر
چرخ نتواں گفت از احوالِ کس آگاہ نیست — خویش را از حیلہ سازی کردہ این مکار کر
بار یابِ محفلِ دل می تواں گشتن حیا — گر برویت وا شود از دیدۂ بیدار در

ابر می آید و دل می برد از دست امروز ولہ می تواں بے مدد باده شدن مست امروز

ولہ

من اگر خلوت گزیدم نیست در گل پای اشک کوچه گرد یک جہاں شہر است سیلابم ہنوز

ولہ

از فیض بہار ست چمن پیکر طاؤس بلبل عجبے نیست بر آرد پر طاؤس

از جلوه گہت بال فشاں گشت غباری آب از عرق شرم گزشت از سر طاؤس

نیرنگ فراق تو ز تحریر برون بود پیچیده بسپر دیم بقاصد پر طاؤس

از نشاۂ معنی چہ خبر بوالہوساں را یک قطره ئی می نیست بصد ساغر طاؤس

کیفیت بسمل گہ آں جلوه چہ پرسی طاؤس فتاده است حیا بر پر طاؤس

ولہ

سر خود گیر و از غم خواری دیوانگاں بگذر خلد در سینۂ مجنوں کسی خارے گر از پایش

ولہ

آب زخم نیام شمشیرش خار پیراہن کماں تیرش

ولہ

طرح کرد آئینہ اسکندر و من اشکِ حیا　　معنیٔ تبدل از عالمِ دیگر بستم

ولہ

دریا باشے کہ ما داریم صبر از تشنگی　　سینہ مالد بر زمین چوں سایہ بر از تشنگی

ولہ

ز وسعت مشربی ہائے خیال آگہ نیم امّا　　سرے در جیب تا بردم دو چارم گشت صحرائے
سوادِ غفلت من فرقِ دنیا کرد از عقبیٰ　　شبے گر در میاں نبود چہ امروز چہ فردائے

ولہ

چو زنبورِ عسل دربانِ خویشم　　مرا در خانہ خود نیز جا نیست

(۱۸) حضوری :- گر بخش۔ گر بضم کافِ فارسی و سکونِ راۓ مہملہ بزبانِ ہندی خدا وند را گویند، اصلش از قوم کنبوست، اجدادش از ملتان بودند لیکن او از مدّتے در متھرا سکونت اختیار کرد سخن را خوب بکرسی می نشاند و سامعہ را چہ تحفہا کہ نہ می رساند۔

خوش گو، گوید :-

"خیلے خوش خلق و باتمکین و آدمِ درست و راست و در آشنائی ہا کوہ وفا
است اوائل در خدمت میر محمد معصوم مشرب تخلص تربیت یافتہ و با میرزا
بیدل رحمۃ اللہ سالہا صحبت داشتہ مشقِ سخن بکمال رسانیدہ در
شاہ جہاں آباد از مدتے ہمراہِ سید قطب الدین علی خاں بہ علاقۂ
منشی گری بوجہِ قلیل گذران می نماید امرِ قناعت پیشہ و درست اندیشہ
است۔

قصۂ ہندی تعشقِ کامروپ وکلا ملنا" در زمینِ شیریں و خسرو بسیار
رنگیں بہ کیفیت گفتہ ہنوز ناتمام است طبعش بہ صنعتِ ایہام بسیار مائل
چنانچہ در جوابِ ہر بیتِ استاد مولانا غنی کشمیری کہ سرخیلِ ایہام بندان
است دریں ایام دہ ہزار بیت مشق کردہ و اکثر مضامینِ تازہ یافتہ
صاحبِ سخن ہزار بیت خواہد بود۔"

ایں اشعارِ آبدار از وست :- ۵

چشمِ بهبودی ازان سروِ سهی داریم ما   این عجب کز سرو امید بهی داریم ما

ولہ

باغِ خلد است ازان کشته که از بختِ بلند   خونِ او شد گلِ دستارِ سرِ آن کو را

ولہ

من و بختے که به هنگامِ بادهٔ پیمائی   زیاد اگر طلبم می برد زیاد مرا

ولہ

ناله بے اختیارم در محبت شهره کرد   همچو آن مستی که رسوا سازدش بوئے شراب

ولہ

چشمِ زاهد در فروغِ ساغرِ می خیره است   دخترِ رز غالباً نسبت با و همشیره است

ولہ

مقبلان عیب نه گیرند بروزِ سیهم   کاین سیه روزیِ من روئے زمین را خالست

ولہ

گویند که راهے بتو دارند رقیبان   در پائے دلم خار ازین راه خلیدست

ولہ

زسبزهٔ خطِ پشتِ لبِ تو شد معلوم　　که از کتابِ بهارِ شباب بسمله ایست
بکوئے دوست روان است کاروانِ سرشک　　تو نیز گر روی ای دل غریبِ قافله ایست

ولہ

عشقِ ظالم دوست چون عاجز کشی بنیاد کرد　　آنچه با پرویز می بایست با فرهاد کرد

ولہ

چو آئی بر سرِ خاکم دمے واشو که عاشق را　　گلے زین گونه زیبِ گوشهٔ دستار می باید

ولہ

بود از شیشهٔ می خاطرِ من نازک تر　　زدم از سختیِ دورانِ ستمگر بر سنگ

ولہ

بهارِ عمر به غفلت تمام شد افسوس　　رفو نکردم و چون گل شدم گریبان چاک

ولہ

باده خور باده که حسنِ تو مضاعف گردد　　سیر دارد عرقِ چهره شود چون گل گل

ولہ

چشم تا باز کنی رم کردہ است　　فرصت عمر بود طرفہ غزال

ولہ

بہ بخت سبز ناز دہند یکسر　　دمے کاں لب شود از رنگ پاں لعل

ولہ

دل را بذوق وصل تو خورسند می کنم　　ایں شیشہ را ببیں کہ چہ پیوند می کنم

ولہ

ہمین عشق او بر آہ و افغان دسترس دارم　　چو قلیاں یں دم و دود از طفیل ہم نفس دارم
شنیدم کاروانے می رسید از جانب کنعاں　　نظر بر گرد راہ و گوش بر بانگ جرس دارم

ولہ

تا برنگ صبح صادق از صبوحی دم زدیم　　سبحۂ صد دانہ بہر ساغرے برہم زدیم
تا نظر کردیم در پاشیدن صحبت چو صبح　　خندۂ بے اختیارے بر گل و شبنم زدیم

ولہ

شرحِ بیدادِ تو خواہیم اگر عرض دہیم — شکوۂ چند بہ تقریبِ زِ ایّام کنیم

ولہ

زبس دارم میانِ اہلِ عالم عالمے دیگر — درونِ انجمن جائے برونِ انجمن دارم
بہ وصفِ آں دہانِ تنگ میخواہم سخن کردن — نمیدانم ز نادانی کہ من کَے آں دہن دارم

ولہ

ہر یکے طرزِ جدا دارد ز اربابِ سخن — ما حضوری عاشقِ حسنِ ادا افتادہ ایم

ولہ

در خوں نشاندہ چشم[عہ] بے تو آبِ چشم — تا کی بچشمِ خویش ببینم عذابِ چشم

ولہ

نفس تا ہست دارد حرصِ دنیا سخت بیتابم — بود ایں بد بلا تا قتل ہمرہ ہم چو سیمابم
ز عمرِ تیز رو ایں عقدہ حل شد عاقبت بر من — کہ ایں تیز آب خواہد کرد خاکستر چو سیمابم

ولہ

نہ گلزارِ جہاں مانے نہ باغِ جنّت در نظر دارم — برنگِ شمع از داغِ محبّت گل بسر دارم

عہ ۱۵ - نقلِ اصل ؟!

ز دستانِ محبت چند پرسی ہم نشیں از من   کہ از بے طاقتی دستے بدل دستے بسر دارم

ولہ

آبروئے قدحِ می بدعا می خواہم   دولتِ پیرِ مغاں را ز خدا می خواہم

ولہ

جہاں بدیدۂ حق بیں غلط نداشتہ است   بہر چہ می نگرم انتخاب می بینم

ولہ

در شکر خوابِ عدم ذوقِ حضوری داشتم   چشم وا شد تلخ کامم مدعا برخاستم

ولہ

رسید بر سرِ بامم آفتابِ من وقتے   کہ آفتاب رسید است بر سرِ بامم

ولہ

چنیں کز طفلِ اشکم می شود از دیدہا نہاں شب   باندک فرصتے ہم چشم با یعقوب می گردم

ولہ

وصیت کرد پیرے وقتِ جاں دادن بپورِ خود   کہ آخر جانِ بابا می رود ہر کس بگورِ خود

خوش گو گوید :-

"فقیر گفتم دریں شعر "وصیت کرد" نمی باید بلفظ "تسلی کرد" باعتقادِ فقیر مناسب است قبول نکرد و گفت شما بہ ہمیں لفظ تسلی خود می کردہ باشید"

ایں رباعی از حضوری است :- ؎

ہر چند کہ سرو ہم قدے داشتہ است　　وز عالم بالا مددے داشتہ است

لیکن در اعتقادِ معنی فہماں　　مصراعِ قدِ تو آمدے داشتہ است

حرف الخاء المعجمہ

(۱۹) - **خوش گو** :- ہندوئیست از قوم بیس بفتح بائے موحدہ وسکونِ یائے تحتانی و سینِ مہملہ مولد و منشاء او متھرا بفتح میم وسکونِ تاءِ فوقانی و راءِ مہملہ و الف بلدہ ایست قریب اکبر آباد و نامِ او بندرابن داس است، بندرابن بکسرِ باءِ موحدہ وسکونِ نون و دالِ مہملہ و راءِ مہملہ و الف و فتحِ باءِ موحدہ وسکونِ نون نامِ موضعی است از متھرا و داس در زبانِ ہندی غلام را گویند یعنی غلامِ آں موضع

بلاتشبیہ مثلِ نجف قلی چہ متھرا موطنِ کشن باشد کہ مقتدائے عمدۂ ہنود
است ہزار و شش صد زوجہ داشت باید دانست کہ در دینِ ہنود
زن ہمیں یک شوہر می کند شوہرِ دیگرا و را جائز نیست لہذا ہندیاں
بیانِ عشق از جانب زن می کنند کشن طرفہ شورے در ہندوستان
انداختہ کہ شعرائے ہندی در تغزّلاتِ خود ہمیں عشقِ ازواج
کشن با کشن ذکر می کنند، سوائے او زباں بعشقِ دیگرے نہ می کشایند
بہ خلافِ شعراءِ عرب و فرس کہ ایں ہا عاشق و معشوق معیّنے ندارند
بلکہ غیر معیّن مثلِ لیلیٰ و مجنوں و وامق و عذرا و شیریں و فرہاد و در تغزّلات
ہندی ہم ذکر کشن است با وجود آں کہ موافقِ تحقیقِ شیخ ابو الفضل
در اکبر نامہ قریب پنج ہزار سال از زمانِ او گذشتہ ہنوز نامِ او
تازہ است و از خاکِ وطنِ او ہنوز بوئے عشق می آید طرفہ گل زمین
شور انگیزے است حضرتِ آزاد مدظلہ العالی می فرماید؎

ہنوز از دامنِ صحرائے مجنوں عشق می خیزد کہ ہنگامِ گذر افتادنِ ما دل طپید آں جا

خوش گو اسمیت با مسمیٰ و عندلیبے است، رنگین نوا فیض ہا از برکاتِ صحبتِ بزرگاں و سخن سنجاں بر داشتہ مثلِ میرزا عبدالقادر بیدل و محمد افضل سرخوش و شیخ سعد اللہ گلشن و مشقِ شعر از نظرِ سراج الدین علی خاں آرزو گذرانیدہ "و تذکرۃ الشعراء" رنگین محتوی بر احوال شعراءِ سلف و خلف تا معاصرین بخامۂ استعداد نوشتہ و آں را بنام عمدۃ الملک امیر خاں متخلص بہ انجام مزیّن ساختہ نواب در جلدوے آں دو روپیہ یومیہ او بر محصولِ سائرِ الہ آباد مقرر نمودہ تا نواب در قیدِ حیات بود می یافت مجلدِ اخیر تذکرۂ او کہ مشتمل بر احوالِ معاصرین است بنظرِ مولف رسیدہ، انصاف ایں کہ تحریرِ تذکرۂ او بہ از تذکرۂ (مجمع النفائس) اُستادش سراج الدین علی خان است در اوائل بعنوانِ نوکر پیشگی روزگار می گذرانید، آخر لباسِ دنیا داری ترک دادہ در زیِ فقراء می زیست و بہ طرفِ الہ آباد و بنارس و عظیم آباد بسر می برد و در عشرۂ سابع بعد مائۃ و الف (۱۱۷۰ھ) در عظیم آباد و پٹنہ پیکرِ عنصری وا گذاشت

شعرفہم بے نظیر بود و مضامینِ تازہ فکر می کرد و در تذکرۂ خود تحتِ ترجمہ شیخ سعد الدین اختر می نویسد:۔

"وقتے از فقیر در خدمت ایشاں بے ادبی سرزد چوں اول از آں طرف
بود کہ بدولت خانۂ خان صاحب و قبلہ سراج الدین علی خاں آرزو بہ
حضورِ لالہ گربخش حضوری و لالہ حکیم چند ندرت و دیگر صاحب سخنان و شعر
فقیر ایراد گرفتہ رو وارِ تخفیف بندہ شدہ بود ناچار از روئے نفسانیت
آں ماجرا را بعینہٖ نظم کردہ در مجمع عرسِ حضرتِ میرزا بیدل کہ اکابرِ ایں فن
قریب صد کس حاضر بودند خواندہ شد بعدِ خواندن انفعال کشیدم ہر چند مناسبت
نداشتہ امّا بہ حسبِ بشریت بہ ظہور آمد و آں نظم این است ؎

بندہ خوش گو را بدرگاہِ بزرگانِ سخن	التماسے ہست باید داشتن گوشے بمن
مطلعے گفتم کہ اُستاد آرزو گفت آفریں	مطلعے چوں مطلعِ خورشید و آں این است ایں
زاہد از مستاں مصلّائے نمازی دور دار	گر بود داغِ شراب اُفتد مرا مسند ور دار
شاعرے والا وقتے خویش طرزِ تازہ جو	رودکیِ ایں زماں بسیار گوئے و خوب گو

اختر سعید سخن استادِ فن عالی مقام
آں کہ نامِ او چو اختر کردہ روشن روم و شام

بر چنیں مطلع کہ چشمِ اختر از وے دور باد
اعتراضے کرد از بس داشت با من اتحاد

نیست "داغ افتادن" اندر فارسی ہرگز درست
اہلِ ایں فن را زبان دانی ضروری شد نخست

گفتمش ہر چند "داغ افتادنم" گوش آشنا ست
لیک تا پیدا نمی گردد سندِ حق با شما ست

باز فرمود آں سخن در کار ایں بود محضِ غلط
من غلط فہمیدہ اصلاحش نمودم ایں نمط

زاہد از مستاں مصلائے نمازی "دور دار"
ورنہ گر آلودۂ صہبا شود "معذور دار"

خواندم روزے زرنگ و بوئے باغِ فن یعنے بہار
بیتے از اشعارِ استادِ تمام ایراں دیار

حضرتِ صائب کہ قربا نند خورشید و مہش
سرمۂ چشمِ صفاہان است خاکِ درگہش

آں کہ باشد ہر زبان داں را کلامش معتمد
ہم چو قولِ شرع کا مد در اصولِ دیں سند

داغ می گلگل بطرفِ دامنم افتادہ است
ہم چو مینا مے کشی بر گردنم افتادہ است

چوں بشعرِ ہو جلایں کارِ "داغ افتادن است"
صحتِ ایں فارسی بر اہلِ بینش روشن است

شعرِ سابق ہم صحیح است از نظیرِ بے نظیر
ہر کہ می گوید غلط باشد غلط گو ناگزیر

دارم امید از سخن سنجاں کہ ارشادے کنند
نسخۂ کاں خوبتر باشد برو صادے کنند

مدّعا زیں گفتگو عرضِ کمالِ خویش نیست ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ زاں کہ وضعِ خود نمائی شیوهٔ درویش نیست

بنده را با شعرِ خود کار است نے با ہیچ کس ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ از غلط باید حذر کردن سخن این است و بس

استغفر اللہ چہ حرکتِ نا شایستہ بود کہ از فقیر بہ ظہور رسید شاعریٔ شیخ آخر

مسلّم است کجا او کجا من، ایں جا تفاوتِ آسمان و زمین است !!

ایں ابیاتِ خوش گو برایں کہ دیوانش بہ فقیر نہ رسیده از تذکرهٔ

خانِ آرزو گرفتہ ثبت اُفتاده

بود ز اندم کہ بسم اللہ گلِ دستارِ عنوان ہا ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ زبس شادی نگنجد غنچہ ساں در جلدِ دیوان ہا

ولہ

اگر معراجِ تجمّل مسکنِ ورما این است ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ خداوندا غریقِ بحرِ رحمت ساز قارون را

حرکتہا ز سوادِ دیدۂ یعقوب کن خوش گو ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ رقم سازی اگر تاریخِ مشتاقانِ محزون را

ولہ

قامتِ خم گشتہ آفت گاہِ دیگر بوده است ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ بر سرِ ما عاقبت می اُفتد ایں دیوارِ ما

ولہ

نگه در توتیا غلطیده می خیزد ز مژگانش
سخن پان خورده می آید برون از رنگ لبہا

ولہ

روز و شب ره می روم امّا ہماں سرگشته‌ام
نقشِ پائے خود بود رہبر طلب گار مرا

ولہ

چو رنجے کہ بہ گردد از قطعِ عضو
بہ عشقِ تو شد درد درمانِ ما

ولہ

متاب از تیغ آفت روئے خود تا سرخرو گردی
کہ زخم چہرہ موجِ آبرو باشد سپاہی را
محبت بیش ازیں رنگ اثر دیگر چہ می ریزد
کہ باشد کہربا معشوق دارد رنگ کاہی را

ولہ

چند معمارِ دلِ ویرانِ من خواہی شدن
ایں سرائے نامبارک قابلِ تعمیر نیست

ولہ

گذشت دارا اسکندر شد خدیوِ ملک و مال
عاقبت ایں ملک و بیت المال را او ہم گذاشت

ولہ

دہلی خوش است لیک زیارِ این چنین خوش است   یا این چنین خوش است و یا را این چنین خوش است

ولہ

واعظ مطلب علم و ادب از منِ بیخود   من علم ندارم زخود اللہ علیم است

ولہ

غرض ہر جا کہ منظور است ہر عیبے ہنر باشد   دلِ شہزادگاں را آرزوِ مرگِ پدر باشد

ولہ

آواز تیشہ امشب از بیستوں نیاید   شاید بخوابِ شیریں فرہاد رفتہ باشد

ولہ

دماغِ گوشۂ دستارِ من دارد زرسم از گل   بہ فرقم سایۂ خاری ازاں دیوار می باید

ولہ

ہر نفس می کرد صد احوال پرسی دلم   غیر غم یادش بخوبی ہیچ غمخوارم نبود

ولہ

بے تو گر جامِ مئے بکف گیرم   آفتابِ گرفتہ را ماند

وله

تابوتِ مرا از تو گلِ فاتحه نیست — این رسمِ کهن حیف بعهدِ تو برافتاد

وله

برائے صحبتِ خوباں سکندر طالعے باید — مگر آئینه بنشیند دمے زانو بزانوئیش

وله

موجود گر نبودیم معدوم هم نبودیم — امروز از کجا ایم گر در عدم نبودیم

وله

از بیمِ بداں تا برخِ خوب تو بینم — آئینه بکف پشت بسوئے تو نشینم

وله

بسکه از عمر مرا بیزاری ست — عمرِ دشمن ز خدا می خواهم

وله

شیشهٔ چند از گلابِ اشک دارم در بغل — می برم تا شست و شوئے تربتِ مجنوں کنم

وله

برائے یار تعظیم رقیباں ہم ضرور اُفتد — بشوق بت تحیتیں سجدہ در پیش برہمن کُن

ولہ

می کشد عاشقانہ ناز ترا — گرچہ نازک بود مزاج سخن

(رباعی)

اے بلبل گل ہمچو خموش از سخنت — تا کیست بروز مرۂ اُستاد فنت
قربانِ زبانِ فارسیت خوش گو — میم متکلّم است گویا دہنت

خوش گو در تذکرۂ خود در ترجمۂ میرزا بیدل می نویسد کہ:۔

"رباعیٔ آدم الشعراء حکیم رودکی کہ تا حال ممتنع الجواب بود میرزا بعدِ شش صد سال از عہدۂ جواب آں برآمدند والحق بہ گفتگوئے واقع شدہ خانِ آرزو ازآں بسیار محظوظ اند فقیر خوش گو نیز ننگِ ننگاں بسرِ منزلِ جواب رسیدہ ہر سہ نگارش می آید رودکی ؎

آمد بر من کہ یار کے وقت سحر — ترسندہ زکہ زخصم خصمش کہ پدر
دادمش چہ بوسہ بر کجا بر لب دیدہ — لب بد نہ چہ بد عقیق چوں بد چہ شکر

ے ؎ ۔ نقلِ اصل ۱۲ ۔

میرزا بیدل ؎

مے خفت کہ ناقہ در کجا خفت بہ گلِ   کردم چہ فغاں از چہ زیادِ منزل
داد از کہ زخود چرا ز سعیِ باطل   کافتاد چہ بار از کہ زسر بر کہ بدل

خوش گو ؎

رفتم بہ کجا بباغ کے فصلِ بہار   دل تنگ چہ ساں چو غنچہ چوں دلدار
دیدم چو شکستہ گُلے از چہ ز بو   گل بد نہ چہ بود نا مہ از کہ زیار۔"

مولف گوید رباعی از آرزو کی نیست بلکہ از عنصری است چنانچہ
خانِ آرزو در مجمع النفایس از عنصری آوردہ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی
دو رباعی در جوابِ عنصری بہم رساندہ اندمی فرمایند ؎

برخورد کہ جاں کجا چمن کہ سیرِ شام   افشاند چہ زلف بر چہ رو چید چہ دام
درخواست چہ می زد چہ قدح چند جام   واکرد چہ پر برد چہ دل داد چہ کام

ولہ

آمد کہ صنم کجا چمن کے بہ بہار   خوش کرد چہ او چید چہ گل کند چہ خار

افروخت چہ رو سوخت چہ غم ساخت چہ کار　　بخشید چہ بوسہ از چہ لب چند ہزار

رباعیاتِ عنصری و مرزا بیدل و خوش گو در ہر مصراع دو استفہام و دو جواب استفہام دارد الا مصراعِ چہارم رباعی میرزا بیدل کہ سہ دارد حضرتِ آزاد مدظلہ العالی در ہر مصراع سہ استفہام و سہ جواب بر استفہام آوردہ اند و خوش گو بریں بیتِ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی

چو مژگانِ نکویاں شیوۂ رندانہ دارم　　کہ در محراب طاعت گوشۂ میخانہ دارم

می نویسد کہ :-

"فقیر از لفظِ مژگاں دریں بیت چشمانِ بتاں بہتر می داند اگر قبول افتد چہ مژگاں بہ گوشۂ میخانہ مناسبت ندارد و چشم ہم گوشہ دارد و ہم میخانہ"

مولف گوید اند چہ ایں بہ او میخانہ جدا در صورتے کہ مژگاں را رند قرار دادہ شود جدائی ہر دو ظاہر و در صورتے کہ چشم را رند قرار دہیم برائے جدائی او از میخانہ احتیاج بغرض خواہد رفت و نیز در طاعت افتادن و برخاستن ہست در مژگاں ایں حالت یافتہ می شود نہ در چشم۔

(۲۰) - خاکستر:- لالہ سرب سکھ رائے از قومِ کائستھ سری باستو و از برادرانِ راجہ رام نرائن موزوں است کہ در حرف المیم می آید۔ خوش گو می نویسد:-

"از مدتے در بلدۂ عظیم آباد می باشد و از فیضِ صحبتِ نقیہ صاحب دردمند شاگرد جنابِ میرزا جانِ جاناں مظہر کہ وارِداں ملک شدہ بود در سخن دامن گیر طبعش گردیدہ اکثر درست می گوید و نثر صاف می نگارد جوانے بخوبی ہا موصوف و از مہربانانِ فقیر است۔"

ایں شعر از خاکستر سری کشد:-

بہارِ گردِ گلِ عارضِ عرق ناکش نگہ بہ چشمِ تماشا ز شوق لبریز است

حرف الدّال المہملہ

(۲۱) - دبیر:- لالہ دولہ رائے برہان پوری سلمہ اللہ تعالے دبیرِ خوش تحریر است و برادر زادہ لالہ خوش حال چند فرحت کہ در حرف الفا می آید انشا خوب می نویسد و در تاریخ دانی دست گاہ درست دارد

احوالِ خاندانِ نواب آصفجاہ غفراں پناہ خدیوِ دکن و امرائے آں دولت تا زمانِ حال بشرح و بسطِ تمام نوشتہ الحال از چندے بنا بر علاقۂ معاش در حیدر آباد فروکش دارد و با راقم سطور آشنا است و سلسلۂ آمد و شد از جانبین بر پا، از وست ؎

نہ مہر انساں ہنر دارد نہ دارد
نہ ہر دریا گہر دارد نہ دارد

میانش را نشانے نیست پیدا
کہ می گوید کمر دارد نہ دارد

ولہ

وقتِ جولانِ جنوں است بیابان مدد
نہ فلک تنگ بود وسعتِ امکاں مدد

می طپید زخمی تیرِ نگہش بر سرِ خاک
تیغِ ابرو مددے خنجرِ مژگاں مدد

سینہ ام سوخت ز داغِ تپِ مہجوری دوست
آہِ سرد مددے دیدۂ گریاں مدد

(۳۲) - دانش :- لالا سو بھا رام لکھنوی سلمہ اللہ تعالیٰ دریں ایام در سلکِ ملازمانِ راجہ شتاب رائے ناظمِ عظیم آباد پٹنہ انتظام دارد بہ پیشکاری پرگنۂ نوارا از توابعِ عظیم آباد مامور است و

برادرِ خوردش کھیم رام کہ بینش تخلص می کند بالفعل منشی سرکار میر نور الحسن خاں بلگرامی است، این غزل از دانش تحریر می یابد:-

ابروش با حُسنِ سبزامروزیکساں دیدہ ام | تیغ جوہر دار را در سبزہ پنہاں دیدہ ام
از شفق حُسنِ دگر باشد سوادِ شام را | خوشنما رنگ مسی در سُرخی پاں دیدہ ام
نیست آساں دست بر زلفِ بتاں کردن دراز | شانہ را در سینہ صد زخم نمایاں دیدہ ام
نیست لازم یکسرِ مو شکوہ از زلفِ بتاں | آنچہ دیدم دانش از بخت پریشاں دیدہ ام

(۲۳)- دیوانہ:- لالا سرب سکھ رائے لکھنوی سلمہ اللہ تعالیٰ مولد و منشائے او لکھنو است چندے در فرخ آباد برائے تلاشِ معاش آمدہ بود الحال معلوم نیست کہ کجا می باشد او می طراز دے

آہ چہ پرسی از دلم ہست بغم سرشتۂ | خوں شدۂ گُسستۂ سوختۂ برشتۂ

حرف الذال المعجمہ

(۲۴)- ذہین:- روپ نرائن سلمہ اللہ تعالیٰ برادرِ اعیانی راقم سطور بتاریخ بست و چہارم جمادی الاول سنہ اثنین و ستین و مائتہ و الف ۱۲۶۲ھ

(۱۱۶۳ھ) روزِ دو شنبہ وارد شبستانِ وجود شد۔ آثارِ رشد و سعادت از ناصیۂ او پیدا است از درگاہِ امیر الممالک آصف الدولہ مرحوم بہ منصبے سرافرازی دارد و در منصبِ "دو لے چند" نام اوست بہ مشقِ شعر نو در آمدہ فکرِ خود را از نظرِ اصلاحِ آزاد مدظلہ العالی و خان صاحب ذکا سلمہ اللہ تعالیٰ می گذراند انشاء اللہ تعالیٰ رفتہ رفتہ ترقی خواہد کرد حق سبحانہٗ وتعالیٰ از عمر و دولت بہرہ مند سازد از وست

چو دستش را کند رنگیں حنا آہستہ آہستہ ۔۔۔ کند پرواز رنگ از روئے ما آہستہ آہستہ

خداوندا مگر بیمار شد از دوریِ این رہ ۔۔۔ کہ از کویش رسد بادِ صبا آہستہ آہستہ

ولہ

ہم چو قمری در جہاں شادیم ما ۔۔۔ با وجودِ طوق آزادیم ما

یادِ ما تصویرِ جاناں می کشد ۔۔۔ عشق می داند کہ بہزادیم ما

ولہ

چہرۂ زیبائے یارِ خویش شب دیدم بخواب ۔۔۔ صبحدم چوں چشم وا کردم برآمد آفتاب

اشتیاقِ دیدنِ رُوِ تو جگر خوں کردہ است
اے بقربانت روم یکدم بروں آ از نقاب

انتظارت می کشد امشب فُزُوں از حدِّ خود
گر تو فرمائی کرم بہتر بود ای ماہتاب

ولہ

افسوس کہ از دولتِ دیدارِ تو دُورم
تقدیر چنیں بود قضا را چہ کُند کس

حرف الراء

(۲۵) - **رام** :- لالا رام پرشاد، برہان پوری از قومِ کائستھ سکھ سینہ سلمہ اللہ تعالیٰ "رام" ہم لفظِ فارسی است بہ معنیٔ معروف است وہم لفظِ ہندی کہ نامِ مقتدائے معروفِ ہنود است مشارٌ الیہ در فکرِ رام کردنِ وحشیانِ معانی می باشد و دریں ایام در برہان پور می گذراند ازوست ؎

آہ حسرت می کشد از رشکِ ما بادِ صبا
از دمِ ما غنچۂ تصویر خنداں می شود

حرف السین المہملۃ

(۲۶) - **سبقت** :- لکھنوی، نامش سُک راج است بضمِ سین

مہملہ و سکونِ کافِ عربی و راءِ مہملہ و الف و جیم عربی گوئے سبقت
از چالاکانِ میدانِ سخن می برد و متاعِ گراں مایۂ آفرینِ نقودِ سرہ
معانی می خرد، قومش کائیتھ اناپہ است و اصلش خاندانِ بلند پایۂ
آبائے او بہ نوکریٔ عمدۃ الملک اسد خاں وزیرِ اعظم سلطان اورنگ
زیب عالمگیر روزگار در کمالِ اعتبار بسر می بردند، سبقت از عنفوانِ
شعور در کسبِ فنونِ نحو و صرف و منطق و بیان و معانی و معمّا و تاریخ
و صنائع و بدائع و حساب و طب و اصطلاحات و تحقیقِ مسائلِ صوفیہ
صافیہ افتاد، و حیدرِ روزگار بر آمد، و جاہتِ صوری با کمالِ معنوی
داشت و اصلاحِ شعر از جنابِ میرزا بیدل می گرفت ۔

میرزا اکثر می فرمود کہ :۔

"سبقت بر جمیع ہندو نژاد این عصر سبقت دارد"

چندے میر سامانی و دیوانیٔ سرکارِ سید اسد اللہ خاں معروف بہ نواب
اولیاء ہمشیر زادۂ قطب الملک بارہہ وزیرِ اعظم محمد فرخ سیر بادشاہ سرانجام می

دارد و در محارباتِ دکن همراه لشکرِ امیرالامراء سید حسین علی خان

برادرِ قطب الملک مذکور ترددّاتِ نمایاں بظهور رسانید۔ جنگ نامهٔ

فتح امیرالامرا که بر داؤد خان افغان پنی یافته در بحرِ شاه نامه" قریب

هفت صد بیت منظوم ساخته از نظرِ امیرالامرا گذرانیده و به انعام

پانصدی منصبِ پادشاهی کامِ دل اندوخت و بعد برهم شدنِ

دولتِ "سادات باره" در صوبهٔ مالوا به عنوانِ جماعه داری سه

صد سوار اوقات بسر می برد۔

لالا خوش گو می نویسد که :-

"فقیر خوش گو از عنفوانِ شعور بخدمتش بندگی داشته و در مسائل عروض و قافیه

و معما و اکثر دواوینِ تازه گویان پیشِ او گذرانیده، چون نسبت هم عمری

داشتم بے تکلفانه توجهی فرمود، چه گویم چه حقوقِ گران مایه بر من دارد

خدائے غفار غریقِ رحمتِ خود گرداند، در ماهِ شعبان سالِ هزار و صد و سی

و هشت (۱۱۳۸ھ) ایں خبرِ سامعه کوب پایدانِ دہلی گردید که آں غزالهٔ

یگانہ کہ در سرزمینِ مالوا بطریقِ جاعہ داراں گذران می نمود و نوکرِ راجہ
گردھر بہادر ناگر گجراتی بود از اتفاقات با وجودِ آں کہ با راجہ صحبت
کباب وغیرہ گرم داشت بر سرِ طلبِ سپاہیان پرخاش بہم رسید و در
ہنگامِ سواری کار بہ تیر و تفنگ کشید چناں چہ یک زخمِ تیر دستِ او بر بازوئے
راست راجہ رسید ازیں معنی خیلے برآشفت و سخت ہنگامہ برپا شد
باقی بیگ خاں نام افغانے کہ با پنجاہ سوار رفاقت کردہ بود چوں قافیہ تنگ
شد عارِ فرار بر خود پسندیدہ و او کہ مردانہ پائے ثبات افشردہ بود
زخمِ تیر کاری برداشت و بر زمیں اُفتاد و دیگر مردم معدود کُشتہ و فرار
شدند رمقے از حیات باقی داشت کہ دستگیرش کردہ پیشِ گردھر بردند
آں بے مروت ایں چنیں عزیز را بے سپرِ فیل ساخت۔ ع۔

"حق تعالیٰ ہر چہ خواہد آں شود"

حکیم چند ندرت تخلص از یارانِ قدیم اوست ایں مصراع تازہ تاریخ
بتفاوتِ یک سال یافتہ۔ ع:۔

ہائے سکھراج زما سبقت کرد"

وفقیر چنیں درست نمودم۔ع:—

کرد سکھراج زما سبقت ہے"

مخفی نماند کہ درمیانِ کاف و را، لفظ "سکھراج" ہائے مختفی زبانِ ہندی واقع شدہ کہ در تقطیع ساقط است مثلِ "نونِ غنہ" زبانِ فارسی کہ فی الجملہ در تلفظ می آید و در تقطیع ساقط می شود چوں جاں فشاں بروزنِ فاعلن۔

کلیاتِ او بہمہ جہت قریب دہ ہزار بیت بود در ہرج و مرج کہ باو رو داد تلف شد مگر ایں ابیات کہ خوش گو از و نقل کردہ ثبت می شود از جنگ نامۂ اوست ؎

کتابیست رنگیں سوادِ چمن — کہ دارد ز نامِ خدا سرِ سخن
چہ معنی کہ در نسخہ ام صرف نیست — برنگینیٔ حرفِ شنجرف نیست
کجا شاعرے معنی اندیشۂ — بہ تلمیذیٔ حق خرد پیشۂ

خرد پیشہ ام حرف حق می زنم — نقابے ز تحقیق شق می زنم

در بیان کوچ امیر الامرا گوید:۔

در اقلیم و آفاق افتاد شور — کہ خورشید بر ظلمت آورده زور

سپاه از شمار کواکب فزوں — چو مریخ تیغ آب داده بخوں

چہ گویم کہ حیرت شبیخوں زده است — بہ صحرا فلک خیمہ بیروں زده است

و نیز دراں مثنوی بہ تقریبے گوید:۔

مخالف دمے چشم عبرت کشاد — کہ شق در عدو دیوار قلعہ فتاد

تو گفتی کہ معراج حق رو نمود — در آسماں بر پیمبر کشود

و چوں نام اسد اللہ خاں کہ نوکر او بود دریں بحر گنجائش نہ کرد

بسکتہ۔ لہذا بایں حسن ادا، ادا نمود:۔

بہ نامش کہ شیر حق از آگہی است — ادب سکتہ معذور اسد اللہی است

ولہ

چو نوبت بہ عالم علی خاں رسید — ظفر آفریں آفریں خواں رسید

به بالای فیلِ آں جوانِ غیور — نمایاں چو رمزِ تجلّی ز طور

از غزلیاتِ اوست

مده تکلیفِ می آں دلبرِ گیسو مسلسل را — که بیمِ دردِ سر شد بر جبینِ چو سوو صندل را

به یادت از کتابِ دل کجا حرفے بود ظالم — به طفلی خوانده بودی زیں گلستاں بابِ اوّل را

به فقر آمادگاں ہرگز نه سازد ننگِ رسوائی — بگو با تاج تا پوشد ہماں عیبِ سرِ کل را

وله

کلفتِ آں جا نیم ویرانی چه و تعمیر چیست — گردِ ہستی گر نباشد خاکِ دامن گیر چیست

عبرتے آخر ز طفلی جز گناہت کار نیست — خونِ مادر خورده ای غافل ز خوردِ شیر چیست

وله

چه خوں که در دلِ قمری نه کرده ظالم — بباغ رفتی و شمشادِ سرو قد بر خاست

وله

ہر که نظّاره بر آں مصحفِ رخسار کند — یاد گیرد سبقِ بوسه و تکرار کند

وله

او بہ فکرِ من است و من فارغ — بندگی ہم خدائیے دارد

ولہ

چو نقشِ پا بسرِ کوئے انتظارِ کسے — نشستہ ام کہ شوم خاکِ رہ گذارِ کسے

مرا چو رشتۂ رگِ جاں بخویش می پیچد — خدا نہ کردہ کہ افتد گرہ بہ کارِ کسے

شد از خطوطِ شعاع ایں سخن بہ من روشن — کہ ہست در دلِ خورشید خار خارِ کسے

ز رنگِ باختنِ یار سخت حیرانم — بہ رنگِ آئینہ شد گر دو چارِ کسے

خدنگِ او بدلم تا نشستہ بیروں رفت — سہی قداں نہ نشینند در کنارِ کسے

بہ بزمِ وصلِ بتاں بہ کہ شمع ساں سفت — کنیم نقدِ دل و جانِ خود نثارِ کسے

ولہ

بسکہ مجو سعیٔ بے حاصل بود اندیشہ ام — در دویدن شد برنگِ موجِ قطعِ ریشہ ام

ولہ

چو تصویر از بساطِ وہم چیدم بزمِ نیرنگے — فشاندم دامن از ہستی بقدرِ گردشِ رنگے

خموشی سازِ آرام است تا کے ہرزہ نالیہا — شنیدم ایں قدر از پردۂ گوشِ گرآہنگے

ہدایت یک طرف ترسم کہ صحبت ہا اثردار بودینج عصا دیرِ دستِ من سبقت کہن لنگے

(رباعی)

ای از نگہِ گرم تو بینائیِ داغ دیدِ نو ز کوریٔ دلت دادہ سراغ
تو چشم ز خس پوشی و خس ہم ایں جا میلے ست کہ شد سرمہ کشِ چشمِ چراغ

حرف الشین المعجمہ

(۲۷)۔ شہود:۔ بال مکند از قوم کایتھ است سری باستو کہ در دفاترِ سلاطین امراءِ ہند اربابِ قلم اکثر ایں قوم می باشند لیکن در ممالکِ دکن اربابِ قلمی ایں ہا بیشتر برہم خوردہ سببش ایں کہ از وقتے کہ در ممالکِ دکن "حصۂ ربع" از حاصلِ ملک بہ غنیم مقرر شدہ و در امرِ ریاست شرکت بہ وقوع آمدہ براہمۂ دکن را طرفہ قوتے بہم رسید کہ دور دورِ اینہا است، ریاستِ غنیم در دودمانِ ساہو بھونسلہ بود، بالاجی راؤ کہ از براہمۂ دکن است و در سنہ اربع و سبعین و مائۃ والف (۱۱۷۴ھ) قالب تہی کرد در ایامِ اقتدارِ خود، دودمانِ ساہو را

برہم زدہ زمام ریاست بدست خود آوردہ و خاندان ساہو را در
گوشۂ تعطیل نشاندہ و ہم چنیں فریقے دیگر از براہمۂ دکن در ریاست
اسلام سرایت کردہ اند و در جمیع سرکارات امرا، و حکام دکن قوم
کایستھ و کھتری را معطل ساختہ یک قلم دفاتر و کارخانہ جات را
بہ اختیار خود آوردہ اند تا بہ حدے کہ متصدیان قاضی خانہ ہم
"براہمہ" اند و با وصف تخالف دین و تعصب ملت مسائل شرعی را
یاد گرفتہ امور متعلقۂ قضا را تمشیت می نمایند۔

شہود متصف بہ اخلاق گزیدہ و آداب پسندیدہ بود، وطن اصلش
سرکار مانک پور مضافات الہ آباد است جداً و بہ مقتضائے آبخورد در ممالک
بنگ (بنگال) و بہار بہ عمدگی می گذرانید۔ عم شہود رائے رایان
عالم چند رشدے عظیم پیدا کرد و بوالا پایۂ دیوانی نواب شجاع الدولہ
بہادر ناظم بنگالہ فائز شدہ، شہود طبع رسائے دارد و سخن جید بر روئے
کار می آرد و با علوم عربیہ ہمسری داشت و تحریر اقلیدس پیش بزرگی گذرانید

بعضے از نتائج طبعش این ست ؎

چو شمع کی بود از سوختن فراغ مرا — فروخت عشق نکویان بدست داغ مرا

ولہ

نگہدار از شکار لاغر ناموس صیادی — کہ با دست تہی از صیدگاہ امروز می آئی

ولہ

بفرق روزگار ریخت پیری خاک پا بوسی — ہنوز ای بے خبر با بازی طفلانہ مانوسی
بہ عقل و دور بینی ای مرد حکمت پیشہ می نازی — عبث با بال کرگس می پری بگذار کاووسی

ولہ

مکن اشک مرا بے قدر ای مژگان تر رحمے — برین طفل غذا پرورده خون جگر رحمے

ولہ

کریمان را چو زر نبود بکف مردن ہوس باشد — کہ دخل و خرج شان چون آمد و رفت نفس باشد

ولہ

صبح محشر ہمہ تن تیغ زبان خواہد بود — زخم مظلوم اگر پنبہ دہان ست امروز

ولہ

می کُنم مشقِ خاکساری ہا   خوشنویسِ خطِ غبارِ منم

ولہ

بر دلِ پیراں قیامت می کُند یادِ شباب   طاقِ نسیانِ جوانی قدِّ خم گشتہ را

ولہ

رشتۂ ما دانہ ہم چوں موجِ گوہر می شود   ایں خط از سیرِ رجوعِ نقطہ از سر می شود

ولہ

اندکے بہ کہ سرِ خویش ز دنیا ہیچے   می تواں صلح بہ تخفیف ز دستار نمود

ولہ

چوں گہر از عالمِ آبی حریفاں می رسم   اختیارے نیست گر ہر سو بسر غلطیدہ ام

ولہ

تا سر از بیضہ بروں آوردم   سر بہ مُہرِ قفسم پرواز است

ولہ

ہر چند امتلا زدہ از نعمت وجود   عالم ہنوز نو بہ ہستی نہ کردہ است

این رباعی در مبارک باد ظفر نواب مہابت جنگ کہ بر شمشیر خاں افغان یافتہ بود موزوں کردہ ؎

از بیم تو تیرہ روز اہل دکن است   صبح شب عیش دشمنانت کفن است
آخر بسر شمشیر قلم چوں نہ شود   سر بر خط تو ہزار شمشیر زن است

خوش گو می نویسد:۔

"فقیر گفتم کہ "سر بر خط فرمان آمدہ تنہا سر بر خط تردّد دارد"

فرمود:۔

"در مدار الافاضل آمدہ"

چوں سند نہ دادہ حرف باقی است"

مولف گوید۔ صاحب برہان قاطع می طرازد:۔

"سر بر خط داشتن و سر بر خط نہادن کنایہ از اطاعت کردن و فرماں برداری باشد"

ازیں جا دریافت می شود که لفظ فرمان ضرور نیست. ایں ابیات از مثنوی شهود است که در بیانِ جنگِ نواب احترام الدوله بهیبت جنگ با مصطفیٰ خانِ افغان گفته

بآں گرم خونے که دارد پدر — بشمشیر در دم برید از پسر
سر نامداراں زبس کرده بند — نگیں خانه شد حلقه هائے کمند
شد از بیم در سینه پنهاں نفس — نزد دم در آں عرصه جز تیغ کس
بدل زخمها خنجر افگنده بود — بنام دلیراں نگیں کنده بود

۱۴۸ - شفیق: تخلص لچهمی نارائن ماتحر مولف ایں صحیفه از قوم کهتری کپور است جدّ او بهوانی داس همراهِ اردوئے عالمگیری از لاهور وارد دکن شده در اورنگ آباد رنگ توطّن ریخت و به صیغهٔ نوکری بسر برده ذی اعتبار بر آمده درین جا صاحب اولاد گردید ولد متوسط او رائے منسارام که عبارت از والد مولف است ده ساله بود که بهوانی داس رخت سفر آخرت بربست والد در ظلّ عاطفت

لالا جسونت رائے کہ ہم جدّی بود و بہ علم و فضل و اتّصاف داشت تربیت یافتہ در وقتِ نواب آصف جاہ غفران پناہ بہ "پیشکاری" صدارتِ شش صوبۂ دکن مامور شد و تا حالتِ تحریر کہ قریب بہ چہل سال است سرانجام می دہد نواب صمصام الدولہ بہادر مرحوم اورنگ آبادی کہ در آدم شناسی و فیض رسانی یکتائے زمانہ بود در ایّامِ وکالتِ خود بسفارشِ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی او را بہ منصبے نوا و خدمت پیشکاری بخشی الممالک دکن عنایت کردہ خدمتِ فقرا را با خدمت امرا ضمیمہ ساخت و ہمیشہ مورد مراحم تفضّلات داشت، والد ہیرو خدمتِ ذی شان را بہ آئینِ شائستہ سرانجام داد۔

مولف در گل زمینِ اورنگ آباد دوم صفر سنہ ثمان و خمسین و مائتہ و الف (۱۱۵۸ھ) چہرۂ ہستی برا فروخت و از بدو شعور در ظل عنایت آفتابِ روشن کلامی جناب میر غلام علی آزاد بلگرامی مدظلّہ السامی تربیت یافتہ از سواد و بیاض واقف گردید و در اقتدارِ نواب

صمصام الدولہ مرحوم بہ منصب و خطاب "دولت چند" سرفراز شد الحال در سایۂ عطوفت والد سلمہ اللہ تعالیٰ و ظلّ تربیت جناب آزاد مدظلہ العالی کسب سعادت می نماید و نتائج طبع ناقص خود را بہ نظر کیمیا اثر آں مرشد برحق می گذراند توجہے کہ آباے علوی را بر اولادِ سفلی مبذول می شود از جناب آزاد بر مولف مصروف است ؎

اگر ہر موئے من گردد زبانے   سرایدہر زبانم داستانے

ایزد جلّ جلالہٗ ایں نخل سایہ گستر را بہ سر بندہ مخلد و مستدام دارد

مولف گوید ؎

لامکان است مقامِ آزاد   فوقِ عرش است خرامِ آزاد

سبحہ گرداں ز کواکب ہر شب   فلکِ پیر بنامِ آزاد

خرمنِ ہستیٔ اعدا سوزد   برقِ رخشانِ حسامِ آزاد

در گلستانِ جہاں ہر گل خاص   موردِ رحمتِ عامِ آزاد

جدّ او ساقیٔ کوثر باشد   آبِ خضر است بہ جامِ آزاد

گل شود گوش ہمہ تن بہ چمن گر برد باد پیامِ آزاد
پیشِ آئینہ ضمیراں طوطی می کند وصفِ کلامِ آزاد
اے خداوند جہاں باد مدام ساغرِ عیش بہ کامِ آزاد

صاحبِ ہر دو جہان است شفیق
ہر کہ گردید غلامِ آزاد

سابق بیمنِ تربیتِ آں جناب فیض مآب ذوقے بہ سخن پیدا کردہ شکستہ بستہ مصرعے یا بیتے موزوں می کرد و صاحب تخلص می نمود چوں حضرتِ آزاد در سنہ ست وسبعین و مأتہ والف (۱۱۷۶ھ) ازیں تخلص مطلع شدند شفیق تخلص عنایت فرمودند۔ نظر بریں کہ میر محمد مسیح صاحب تخلص در فارسی گذشتہ است چوں اشعارِ ریختہ و ہندیٔ فقیر بالِ شہرت بہم رسانیدہ صاحب تخلص در زبانِ ریختہ و ہندی بحال داشت و در زبانِ فارسی شفیق مقرر نمود مگر در بعضے بحور کہ شفیق نمی گنجد ناچار تخلص صاحب آوردہ می شود تاریخ مرحمت

تخلص را "تخلّصِ نو" یافتم و مصرعے دیگر نیز تاریخ برآورده و درین قطعه نظم کردم ؎

از حضرتِ فیض بخشِ آزاد — گردید مرا تخلّص انعام

گفتم تاریخِ این عنایت — امدادِ شفیق شد مرا نام

(۱۱۷۶)

امید که از اوستادانِ روزگار و نقّادانِ کاملِ عیار این که از خورده بینی دور بوده به اصلاحِ مزخرفات پردازند و ستم ظریفی را کار نفرموده از آہو گیری دور باشند ؎

آناں که خاک را به نظر کیمیا کنند — آیا بود که گوشۂ چشمے به ما کنند

این چند بیتِ طبع زادِ خود را به ترتیبِ ردیف بعرضِ قدرشناس می رساند ؎

مصرعِ ابروئے او بسم اللہِ عنوانِ ما — مُصحفِ رخسارۂ او دینِ ما ایمانِ ما

بسکه از گفتارِ ما ریزندگاں رازگہا — گردۂ صورت گراں شد صفحۂ دیوانِ ما

ولہ

بر دلِ ما التفاتے ہست چشمِ یار را　　الفتے بسیار با مینا بود میخوار را

چشمِ او بر ما نگاہے گر ندارد غیب نیست　　می شود پرہیز لازم ہمدمِ بیمار را

از خود آرائی ہوس داری شود عرضِ شفق　　اندکے تحریف باید چہرۂ گلنار را

ولہ

فزود جلوۂ او سیلِ گریۂ ما را　　طلوعِ ماہ کند بیش آبِ دریا را

بگوشِ زاہدِ پیر این سخن اگر نرسید　　کہ فیضِ عشق جوان می کند زلیخا را

ولہ

صبح گاہی دید او آئینہ را　　داد شکلِ آبرو آئینہ را

خاکساری صیقلِ دل می شود　　خاک می سازد نکو آئینہ را

جلوۂ قدرت تماشا کردنی ست　　داد آن گل رنگ و بو آئینہ را

غیرتِ یکتائیِ او جوش زد　　زد بسنگ آن تندخو آئینہ را

آتشِ ما را گدازِ حسنِ او　　می نماید آبِ جو آئینہ را

ولہ

والہ نقش و نگار خود ز بس اُفتادہ است — می کشد تصویرِ خود را ہر زمان بہزادِ ما

ولہ

تعالی اللہ چہ دولت شد میسر ناگہان امشب — کہ آمد بر سرِ بالینِ من آں جانِ جاں امشب

ہم آغوشم بہ جاناں طالعِ بیدار را نازم — مگر در خوابِ نوشین است چشمِ آسماں امشب

چو گل ریزے کہ ریزد بر زمیں گلہائے آتش را — مرا افتاد بختِ دل ز چشمِ خوں چکاں امشب

ولہ

غنچہ ہا بشگفت و طفلِ گل عذارم بر نگشت — صد گریباں پارہ شد دامن سوارم بر نگشت

گریہ می آید مرا بر حالِ خود در فصلِ گل — گشت آبے فتنۂ در جو نگارم بر نگشت

ہر کسے را می رسد نوبت بدورِ آسیا — بر مرادِ خاطرِ من روزگارم بر نگشت

سخت حیرانم چہ پیش آمد الٰہی خیر کن — دیر شد بادِ صبا از کوئے یارم بر نگشت

گر جہاں بر گشت از من نیست پروایم شفیق — شکر ایزد را کہ از من گلعذارم بر نگشت

ولہ

بزورِ لعلِ دلم بردۂ و انکار است — فدائے نازِ تو صد لعل ایں چہ کردار است

تو چشم را همه سو افگنی و من ترسم | ازین سبب که مزاجش علیل بسیار است
بجانب دل ما هم توان نگاهے کرد | ترا همیشه بآئینه گر سرو کار است

ولہ

نقد جان در عوض عشق بتان این همه نیست | منفعت گر نه دهد دست زیان این همه نیست
انقلابے عجبے گردش گردوں دارد | می بیارید که عمر گذران این همه نیست
دل و دیں داده خریدیم قدح بادهٔ ناب | شکر درگاه الٰهی که گران این همه نیست

ولہ

زاهدا این زهد تو پیش ریائے بیش نیست | نوش باید کرد جام می که جائے بیش نیست
نیستم ناداں که برامید خالی دل نهم | دیده ام انعام عالی مرحبائے بیش نیست
گوهر غلطاں چه باشد تا بخود نازاں شود | پیش دندان تو دیدم جبهه سائے بیش نیست

ولہ

چه ستم ها بدل از چشم سیه مست تو رفت | شیشهٔ تحفه صد افسوس که از دست تو رفت
آه را ضبط نه کردی بتحمل ای دل | حیف مصرع بلند از نظر پست تو رفت

مو برآمد بزبان ای کمر نازک یار — در میان حرف چو آرستی و هست تو رفت
دست مالیدن تو سود نہ بخشید شفیق — حیف چو رنگ حنا فصل گل از دست تو رفت

ولہ

مشت غبار ما نشد اکسیر گو مشو — گر صندل صداع تحمل شود بس است

ولہ

سوخت یا بشکست یا خون شد نمی‌دانم چہ شد — شب کہ در زلف سیاہ او دل بیتاب رفت

ولہ

شکست توبہ ما را بہار شد باعث — ہزار بار نوای ہزار شد باعث
خدا گواہ کہ ما را بہ لب نیالودم — برای مستی من چشم یار شد باعث
دماغ رفتن کوی بتان نبود مرا — ولی چہ چارہ دل بیقرار شد باعث

ولہ

ظالمان را باشد از روز ازل کردار کج — ہست عقرب را دم کج مار را رفتار کج
غنچہ زیر برگ می‌گردد نہان از روی شرم — جامہ زیبا چو بندد در چمن دستار کج

وله

بهار آمد و شد در چمن هوای قدح　　بیار می که دهم توبه رو نمای قدح

درین بهار ز می دست بر نمی دارم　　قسم به گردن مینا قسم به پای قدح

مرا چو سوسن اگر ده زبان شود پیدا　　خدا گواه کنم صرف در ثنای قدح

ز یار باده طلب کن بوقت بارش ابر　　که مستجاب شود این زمان دعای قدح

ز بسکه بی خبرم دیده در چمن ساقی　　نمود لطف گل تر مرا بجای قدح

بکوی میکده مستی که می فتاد ز پا　　بلند دست کند گوید این که های قدح

سفید باد الهی چو ماه نو ز برص　　لب کسی که نه گشته است آشنای قدح

وله

چرا ز بزم من افسرده می روی ای شیخ　　چو شمع کشته چه دل مرده می روی ای شیخ

چه شد که پای تو در راه می کند لغزش　　مگر ز میکده می خورده می روی ای شیخ

بنوش دردیه باده صاف شو ز شفق　　چرا غبار بدل برده می روی ای شیخ

وله

چه باشد گر بحالم مهرباں شاهے چنیں باشد — میان هالهٔ آغوش من ماهے چنیں باشد

من از دست دل خود در رو آسایش نمی بینم — کجا آرام چوں در سینه بدخواهے چنیں باشد

نه می گویم که بر من جور کن یا مرحمت فرما — بقربانت روم گاهے چناں گاهے چنیں باشد

بزلف عنبرینش می کنم چوں شانه گستاخی — مرا هم گر میسر دست کوتاهے چنیں باشد

شفیق ما براه نی سوارے داد جاں آخر — تواں از سر گذشتن گر سر راهے چنیں باشد

ولہ

پائے تو ز خون مژه گلفام تواں کرد — ای شوخ بهر رنگ ترا رام تواں کرد

هرچند که از جور تو در سینه نفس نیست — آهے بهر اسلوب سرانجام تواں کرد

گر دشمن بدکیش مرا باز گذارد — در سایهٔ دیوار تو آرام تواں کرد

دست تو شفیق است تهی فصل بهار است — پیمانهٔ از پیر مغاں وام تواں کرد

ولہ

چوں کنم در دل خود نقش دلارامے چند — بر عقیقے نه توانم که کنم نامے چند

نیست معلوم که من بعد چه تدبیر کند — ماند در وعدهٔ آں ماه جبیں شامے چند

برلبِ نازکِ او بوسه توان داد شفیق — که مرا یاد کند باز به دشنامے چند

ولہ

دوش دیدیم به کوئے تو گرفتارے چند — در قدم ہا رسنے چند ز دستارے چند

دلِ ما رفت به تاراجِ سرِ زلفِ بتاں — مُہرۂ دولتِ ما بُرد سیه مارے چند

گر رسد فصلِ گلِ امسال چه تدبیر شفیق — نیست باقی ز گریباں بگلو تارے چند

ولہ

صبح دیدم به چمن غنچه خندانے چند — پاره کردند به بوئے تو گریبانے چند

مصحفِ روئے تو ایمانِ دلِ صد کافر — ہندوئے خالِ تو اسلامِ مسلمانے چند

شانه رحمے کن و آشفته مکن دلہا را — جمع گشتند در آں زلفِ پریشانے چند

ولہ

لازم آمد مفلسی ہر جا سخن گستر بود — سروِ موزوں مصرعے دارد از آں بے بر بود

ولہ

نگاهِ مستِ تو باز از ستم نخواهد ماند — بخوابِ امن غزالِ حرم نخواهد ماند

مکن بہ بستر گل ناز این قدر شبنم — کہ این نشست تو تا صبح دم نخواہد ماند

ولہ

دمے کہ شور جنوں آشکار خواہم کرد — ہزار جیب نثار بہار خواہم کرد

قسم بہ مصحف رویش بہ کعبہ رخ نکنم — طواف کوچۂ او بار بار خواہم کرد

نہ وعدہ ئے نہ نگہے نے پیامے آہ چطور — تسلی دل امیدوار خواہم کرد

نہال بید نشانم بہ تربت مجنوں — اگر غزالۂ خود را شکار خواہم کرد

ہزار تنگ شکر وقف طوطیان سازم — بآں شکر لب اگر چشم چار خواہم کرد

براہ مقدم آں آفتاب عالم تاب — چو شبنم نگراں انتظار خواہم کرد

غبار من نہ تواند کہ گرد او گردد — چہ ساں رفاقت آں نو سوار خواہم کرد

دلم مسوز کہ این لعل بیش قیمت را — پس از وفات چراغ مزار خواہم کرد

شنیدہ ام کہ بسوئے شفیق می آئی — بیا بیا کہ دل و جاں نثار خواہم کرد

ولہ

غم نیست اگر از تو جفا شد شدہ باشد — بر غیر نشد بر سر ما شد شدہ باشد

ما با قدِ خم دیدهٔ خود گوشه گرفتیم　　گر ماهِ نو انگشت نما شد شده باشد
ما راکه سرِ چیدن و بو کردنِ گل نیست　　گر باد سحر غنچه گشا شد شده باشد

ولہ

دل شیفتهٔ گوشهٔ بتاں شد شده باشد　　بے من بہ تماشائے چناں شد شده باشد
در خاطرم از جوشنِ خیالِ تو بہار است　　گر باغ بتاراجِ خزاں شد شده باشد

ولہ

گر وحشتِ دل باز فزوں شد شده باشد　　دیوانہ از قید بروں شد شده باشد
از کف ندہم شیوهٔ نیکوئی خود را　　گر دشمنِ بد کیش زبوں شد شده باشد
بے یاوریِ بخت سکندر نخورد آب　　ہر چند خضر راہ نموں شد شده باشد
ساقی سرِ مینا و سبو باد سلامت　　جامے اگر از دست نگوں شد شده باشد

ولہ

دید چوں آئینہ حیراں گردید　　سخت از کردہ پشیماں گردید

ولہ

بہ گمانِ روزِ محشر ز زمیں برقص خیزم — اگر ای کشیدہ قامت بہ ہزار خواہی آمد

ولہ

ہزار شیشۂ دل را شکست و خود مخمور — کسے چو چشمِ سیاہِ تو احتساب نکرد
بیا بجانبِ حقّ ایں خود اگر خواہی — کہ مرغِ قبلہ نما را کسے کباب نکرد

ولہ

با غیرِ ما ز لطف مئے ناب می کشد — بر ما ز غصّہ تیغ سیہ تاب می کشد
چوں سرخ نقطۂ کہ بود درمیانِ بیت — قشقہ دو ابروئے تو ز خونِ ناب می کشد
اوّل بہ خونِ تازۂ ما تر کند قلم — صورت گرے کہ آں رخِ شاداب می کشد

ولہ

در زمینِ ما نہالِ خوّرمی کم می دمد — گلشنِ عشق است ایں جا نخلِ ماتم می دمد
دست در دامانِ او بر خیزم از زیرِ زمیں — ہم چو آں خار و گلے کز خاک باہم می دمد
عشق را در سینۂ عاشق بود نشو و نما — ایں شجر ایں جا بقدرِ قدِّ آدم می دمد

ولہ

یافتم در بزمِ مُدّ دیدہ دیدن ہائے تو ایں قدر در عالمِ مستی مرا ہم ہوش بود

ولہ

چوں آں ہندو پسر تحریر دیوانِ سخن سازد بہر بیتے کہ می سازد "لہٗ" از خونِ من سازد

لفظِ "لہ" کہ از شنجرف بر بیت می نویسد معنیٔ آں در ہندی خون است :۔ ہ

کسے ہم با وجودِ خوب باید می کند سودا چہ ساں دیوانۂ کوئے تو با سیرِ چمن سازد

ولہ

بدفعِ چشمِ بد زاہدانِ دل مُردہ زلالِ بادہ نویسند بر کفن تعویذ

مناسب است ز سنگِ دلِ تو ای شیریں برائے تربتِ بے چارہ کوہ کن تعویذ

ولہ

می کنند آئینہ را از بس تماشا بیشتر دل رُبایاں رو نما آرند دل ہا بیشتر

شورستاں را فرو نشاند مُہرِ خاموشی چشمِ او شد از جواہر سرمہ گویا بیشتر

بر نمی دارد کسے از شاخ آہو میوہ — میل ابرویش چرا داری تمنا بیشتر
یار شب تشریف آوردہ بشور آمد رقیب — سگ نماید در شب مہتاب غوغا بیشتر

ولہ

چو آن دیوان نام شاعر از شہرت می دارد — من مقتول آیم سرخرو در دامن محشر

ولہ

دل ز ابرویت فغان دارد ہنوز — کشتۂ تیغ تو جان دارد ہنوز
سوختم در راہ عشق او تمام — بدگمان من گمان دارد ہنوز
ہم چو خورشیدے کہ باشد در [illegible] — چہرۂ خود را نہان دارد ہنوز

ولہ

سرخی چشم من از پیمانہ بہتان است و بس — عکس چشم مست ما و چشم حیران است و بس
مژدہ ای دل نو بہار آمد بہ چندین زور و شور — دست بُرد پنجۂ من با گریبان است و بس
تا بروز حشر دارد زندہ نام من شفیق — شعر تر در حق شاعر آب حیوان است و بس

ولہ

مستی خوش است فصلِ بهار اعلی الخصوص بر نالهٔ حزینِ هزاران علی الخصوص

ولہ

حالِ منِ مجنون به غزالان که کُند عرض زنجیریٔ شهرم به بیابان که کُند عرض

در وقتِ مرض خیر به بیمار مفید است این حرف بآن نرگسِ فتّان که کُند عرض

امروز خبردار شد از حُسنِ خود آن ماه این مژده به آئینهٔ حیران که کُند عرض

ولہ

نباشد حلقه حلقه زلفِ او در دامنِ عارض که بال افشاند طاؤسے میانِ گلشنِ عارض

ولہ

ای تغافل پیشه کی باشد روا ظلم این نمط غیر را خطّے و ما را نیست پیغامے فقط

ولہ

گر شدم مجروح از تیغِ توای ظالم چه شد زخمِ دل را می کُند بہ مرهمِ زنگارِ خط

ولہ

بهارِ عمر کجا می روی خدا حافظ زکف چو رنگِ حنا می روی خدا حافظ

عسس ز شوخی مستان خبر نمی داری — که سوی میکده ها می روی خدا حافظ

ز خارهای مغیلان چه پرواست وادی عشق — شفیق آبله پا می روی خدا حافظ

ولہ

مژه که گریه را شود مانع — سیل را خس کجا شود مانع

طالب دیدنم نه گل چیدنم — چمن آرا چرا شود مانع

از در او کناره می خواهم — لیک شرط وفا شود مانع

ولہ

رنگ مهرویان بپرواز آمد از خورشید من — گل کند چون صبح کم گردد چراغان را فروغ

ولہ

هوای ابر اگر می کند ترا تکلیف — ببار شیشه تهی پر بجا کند تکلیف

بغیر کفر گزیدن مرا گزیری نیست — که گیسوی تو جدا خط جدا کند تکلیف

ولہ

چشم او دیده ز استاد گرفتیم سبق — ما همین عین و همین صاد گرفتیم سبق

سروِ موزوں بہ چمن درسِ رسا می گیرد ‏ ‏ ‏ ما کہ از حضرتِ آزاد گرفتیم سبق
جیب را چاک نمودن ز گل آموختہ ایم ‏ ‏ ‏ نالہ از بلبلِ ناشاد گرفتیم سبق

ولہ

می ستاند اعتقاد آخر مرادِ دل ز سنگ ‏ ‏ ‏ برہمن مقصودِ خود را می کند حاصل ز سنگ

ولہ

می کند داغ شب و روز مرا زاریِ دل ‏ ‏ ‏ کس گرفتار مبادا بہ گرفتاریِ دل
بند شد در گرہِ طرۂ مشکینِ کسے ‏ ‏ ‏ کیست جز شانہ کہ آید بہ مددگاریِ دل
کعبہ را کیست کہ تعمیر کند از کفار ‏ ‏ ‏ ہندوے خالِ تو آسودہ نہ معماریِ دل

ولہ

صد چمن را رنگ افزودم بہارِ کیستم ‏ ‏ ‏ داغہا را وانمودم لالہ زارِ کیستم
دامنے پُر کردہ دارم ز مروارید اشک ‏ ‏ ‏ سخت حیرانم کہ در فکرِ نثارِ کیستم
صد چمن گل کرد و آخر گشت ہنگامِ بہار ‏ ‏ ‏ چشمِ نرگس گشتہ ام در انتظارِ کیستم

ولہ

بصید دل نگاه او خبردار است می‌دانم　　بکار خویشتن این مست هوشیار است می‌دانم

حیا هر لحظه مهرے می زند درج دهان را　　سخن گفتن به عاشق بر تو دشوار است می‌دانم

ز تقلید منکری اما زبانت می کند لکنت　　ترا انکار آن در رنگ اقرار است می‌دانم

دل روشن نیاز طرهٔ مشکین او کردم　　شب تار ترا این شمع در کار است می‌دانم

صبا از کوچهٔ او گر نمی آید نمی رنجم　　که روزی چند شد بیمار بیمار است می‌دانم

ولہ

تا قیامت نه توانم ز مکان برخیزم　　زلف او بسته بیفگند چه سان برخیزم

من سپند تو اَم ای شعلهٔ جوالهٔ حسن　　گر تو سرگرم رهی رقص کنان برخیزم

ولہ

نه از طوبی نه از بال هما امداد می‌خواهم　　بفرق خویش ظل عالی آزاد می‌خواهم

عنان اختیار خویشتن را از هوا خواهی　　بدست خورد سالان هم چو کاغذ باد می‌خواهم

ز خط سرو و خط تیغ من باید شفیق آزاد است　　که از دل بندگی حضرت آزاد می‌خواهم

ولہ

از سوزِ دلِ خود بتو آگاه نه کردیم ‌‌ ‌‌ ‌‌ تا طبعِ تو ناخوش نه شود آه نه کردیم
از باغِ تو گل چید کسے کس ثمرے یافت ‌‌ ‌‌ ‌‌ مائیم که نو بر به پرِ کاه نه کردیم

ولہ

از تیشہ شکلِ شیریں مردانہ می تراشم ‌‌ ‌‌ ‌‌ فرہادم و زخارا جانانہ می تراشم
رندی است قصدِ من از تسبیح پارسائی ‌‌ ‌‌ ‌‌ آوردہ شاخِ زر را صد دانہ می تراشم
گردید تو خطِ من سرگرم می کشی ہا ‌‌ ‌‌ ‌‌ از قطعۂ زمرّد پیمانہ می تراشم

ولہ

تبسّم از لبِ لعلِ تو می خواہم مکیدن ہم ‌‌ ‌‌ ‌‌ حدیثِ دل نوا از حرفِ دشنامے شنیدن ہم
رُخِ بیگانہ را نظّارہ کردن کفر می دانی ‌‌ ‌‌ ‌‌ ترا آخر زیاں خواہد رساند آئینہ دیدن ہم
نہ می دانم بوصلِ یار سازم یا بہ ہجرانش ‌‌ ‌‌ ‌‌ طپیدن سخت مشکل بر دلِ من آرمیدن ہم
سرشکِ دیدہ اہم را منع کردی از تراویدن ‌‌ ‌‌ ‌‌ چہ دشوار است بر تن گشتن سبوئے دل چکیدن ہم
شفیق تنہا نہ تنہا گردِ سر گشتن طمع دارد ‌‌ ‌‌ ‌‌ برنگِ پیرہن خواہد ترا در بر کشیدن ہم

ولہ

شمع را گو کہ چو جاناں سحر آید در چشم — ورنہ ہر زشت بشب خوب نماید در چشم

ولہ

اگر آں صنم در آید بہ ادا و ناز کردن — بخدا کہ فرض گردد دل و دیں نیاز کردن

گلہ بیشمار دارم ز مزاجِ زود رنجت — کہ بدامن تو دستے نتواں دراز کردن

ولہ

چہ فیض ہا کہ بہ مردم رساند ہمتِ تو — ضرور بر ہمہ عالم دعائے دولتِ تو

رساند تا بہ فلک قدرِ خاکساراں را — خدا زیادہ کند اقتدارِ حضرتِ تو

بزنگِ شانہ کہ بر زلف حکمِ او جاری است — تمام ہند بود زیرِ دستِ قدرتِ تو

ولہ

می روم گرچہ ازیں باغ ولیکن زیار — باد از دامنِ گل پنجۂ گل چیں کوتاہ

ولہ

رسید بادہ کشاں را نویدِ خوش حالی — کہ آمد ابرِ سیہ "مدظلہ العالی"

زباں بشکوہ چو برگِ حنا نیالائیم	کہ آفرینشِ ما شد برائے پامالی

حرف العین المہملہ

(۳۹) ۔ عشرت :- جی کشن از براہمۂ کشمیر است مدتہا در ملازمتِ نواب نجم الدولہ، امیر خاں انجام تخلص، و نواب مؤتمن الدولہ اسحٰق خاں گذرانید، یحییٰ خاں دیوانِ خالصہ در عہدِ محمد شاہ قانون گوئی تمامِ کشمیر با و تفویض نمود خوش فکر است مثنوی "رام سیتا" بسیار خوب بہ نظم آوردہ و از مثنوی رام سیتائے مسیحا پانی پتی خوب تر گفتہ از وست ؎

فیضِ عشق است نباشند دلِ مایوس اینجا	لبِ دریا بلبِ تشنہ دہد بوس اینجا

ولہ

از معاشِ خویشتن محو و عالم گشتہ ایم	کس نیارد دید چوں خورشید عشرت یانِ ما

ولہ

دشت از لالہ بسکہ رنگین است	پائے دیوانہ دستِ گل چین است

ولہ

جامۂ بہر من بے سر و پا قطع کنید — دست شوقم ہوس جیب دریدن دارد

ولہ

چشمک زن صد بوسۂ لعلش شب کجا بود — ناکامی ما را ز حیا رو بہ قفا بود

(۳۰) - **عاشق** : - شیو رام از گل زمین پنجاب است و نظیرش در فن سخنوری نایاب -

شیخ نور العین بٹالوی در مکتوبے کہ بہ حضرت آزاد نوشتہ و در ترجمۂ او داخل است می نویسد کہ -

"علامۂ روزگار بود"

شاہد عدل کمال او ایں بس کہ مثل شیخ نور العین واقف کہ امروز در فن شاعری و زبان دانی عدیم المثل است او را بایں کلمہ یاد کردہ فوتش در سنہ تسع و سبعین و مائۃ و الف (۱۱۷۹ھ) وقوع یافت اشعارش مطلقاً بہ مولف نہ رسیدہ مگر ایں یک بیت ے

تا چہ باشد در جنابِ بلبلان تقصیرِ گل　　خار خارِ خاطرِ ایں ہاست دامن گیرِ گل

حرف الفاء

(۳۱)۔ **فرحت**:۔ لالا خوش حال چند، برہان پوری از قوم کائستھ سری باستت و عم لالہ دولہ رائے وبیر تخلص است کہ در حرف الدّال گذشت، سخنش فرحت افزائے دلِ حزیں و مسرّت پیرائے خاطرِ غمگیں، در برہان پور سنہ سبع و اربعین ومائۃ والف (۱۱۴۷ھ) رختِ سفرِ آخرت بربست، ازوست ؎

در دلم جز مہرِ مہ رویان نمی گیرد قرار　　قالبم گوئی ز خاکِ کوئے ایں ہا ریختند

ولہ

ہر کجا گل چہرگاں داد ند ترتیبِ چمن　　نرگسِ چشمِ مرا کشتند و حیراں ساختند

(۳۲)۔ **فطرت**:۔ لالہ دھن راج برہان پوری از قوم کائستھ سکسینہ طبعِ موزوں داشت، دایم المرض بود، لہذا عزیزے تاریخ تولّدِ او "دایم المرض" (۱۱۳۶ھ) یافت در برہان پور عشرۂ سادس بعد مائۃ و الف (بارھویں صدی کا چھٹا دہا) رحلت کرد، ازوست ؎

رفوئے چاکِ دل جز تارِ آہِ من نہ پردازد　　　رہینِ سوزنِ عیسیٰ نہ می گردد گریبانم

حرف القاف

(۳۳) - قدرت :- لالا مشتاق رائے، از قومِ کھتری تولدِ او، روزِ وفاتِ میرزا بیدل یعنے چہارم ماہ صفر سنہ ثلاث و ثلثین و مائۃ والف (۱۱۳۳ھ) واقع شد و مولدِ او مالیر کہ قصبہ ایست از قصبات دوآبہ پنجاب از ایامِ طفلی در شاہ جہاں آباد آمدہ نشو و نما یافت و بعدِ وصولِ سنِ شعور بہ "مودی گری" سرکارِ فردوس آرامگاہ محمد شاہ سرمایۂ افتخار بدست آورد، در زمانِ حال در سرکارِ بریلی از توابعِ شاہ جہاں آباد سکونت اختیار کردہ با طبابت ہم آشنائی دارد مشقِ مثنوی بیشتر می کند "مہابھارت" کہ قصۂ محاربۂ دو قوم از ہندوان است موزوں کردہ، ایں بیت از آن است ؎

بہ محرابِ ابروئے شمشیر کیں　　　سرِ سجدۂ عالمے بر زمیں

اشعارش از لک بیت متجاوز است غزلیات نسخۂ ہزار و قصائد

دہ ہزار، باقی مثنویات۔ او ،دکان سخن وامی کند ؎

مژگاں بہ چشم گریاں کی برقرار ماند
نخل کنار دریا کی پائدار ماند

ای سیلِ اشک بگذر کز بعدِ مردنِ من
بر خاطرِ بیاباں از من غبار ماند

ولہ

جنونے کردہ ام پیدا کہ نشناسم زسر پا را
دَرَم جائے گریباں چوں سحر دامانِ شبہا را

حرف اللام

(۳۴)۔ لاله : تخلص ، سرونجی رائے از قوم کایستھ است،
مولدِ او سرونج از صوبہ مالوا و منشاء او برہان پور و در نامِ او
نسبتِ مولدِ او ہویدا است مخفی نماند کہ الفاظِ ہندی کہ آخرِ آں
الف باشد فارسیاں "الف" "بہ ہا" بدل کردہ خوانند چوں "بنگالا"
کہ آں را "بنگالہ" گویند خواجہ حافظ فرماید ؎

شکر شکن شوند ہمہ طوطیانِ ہند
زیں قندِ پارسی کہ بہ بنگالہ می رود

سرخوش در "کلمات الشعراء" در احوالِ جہاں گیر پادشاہ گوید:۔

"روزے در شکار یوز خاصہ آہوئے سیاہ را افگند از فرطِ خوش حالی بزبانِ مبارک گذشتہ۔ ع

"چیتہ پادشاہ زد و کالہ"

ابو طالب کلیم حاضر بود مصراعِ دیگر رساند ع

"گشتہ صحرا ز خون پر از لالہ"

"چیتا" بہ کسرِ جیم فارسی و سکونِ یائے تحتانی و تائے فوقانی والف "یوز" را گویند و کالا بر وزنِ بالا آہوئے سیاہ را خوانند چوں ہر دو لفظ در مصراعِ فارسی آمد "الف" بہ "ہا" بدل شد۔ "لالا" در زبانِ ہندی لفظِ تعظیم است چوں "میرزا" در فارسی و "چلپی" در ترکی۔ پس تخلصِ لالا ہم معنئ تعظیم دارد و ہم معنئ گلِ معروف "لالہ" با مولف ربط دارد و بہ صیغۂ وکالتِ بعضے عمدہ ہا در سرکارِ نواب آصف جاہ ثانی دام اقبالہ می گذراند۔ وقتے کہ در شہر بیدر بودم دیوانِ خود را فرستادہ بود بہ نظرِ سرسری دیدہ حوالہ اوکردم ایں دو بیتہ بہ یاد ماندہ

شب خیالِ قامتش در سر گذشت　　نالہ ام از عرش بالاتر گذشت
گوہرِ دندانِ او آمد بیاد　　قطرۂ اشکے ز چشمم تر گذشت

حرف المیم

(۳۳) - مخلص :- رائے انند رام خلفِ راجہ ہردے رام از قومِ کھتری متوطنِ سودرہ تابع لاہور با خوبانِ معانی اخلاصے دارد و با پری زادانِ سخن نسبتِ خاصے۔

سید غلام نبی نسیم تخلص امروہی در تعریفِ او می گوید :-

"آں سپہرِ سخنوری مخلص　　فخرِ عرفی و انوری مخلص"

و علی قلی خاں والہ داغستانی اصفہانی صاحبِ "ریاض الشعراء" کہ ولایت زاست درحقِ او می نویسد کہ :-

"از جماعۂ ہنود دریں جزوِ زماں کسے بخوش محاورگی او نیست، رائے مخلص در شاہجہاں آباد سکونت داشت و چوں ضابطۂ ہند است کہ در بارگاہِ سلاطین از امراء غائب و حاضر وکلائی باشند انند رام در آستانِ خلافت

بہ وکالتِ نواب اعتمادالدولہ قمرالدین خاں وزیرِ فردوس آرام گاہ محمد شاہ قیام داشت و نیز بوکالتِ سیف الدولہ عبدالصمد خان ناظمِ صوبۂ لاہور و ملتان می پرداخت و از پیش گاہِ پادشاہ بہ خطابِ رائے رایاں کلاہِ گوشہ بہ ہندوئے فلک می شکست "۔

خوش گو می نویسد:۔

"اوائلِ مشقِ سخن در جنابِ میرزا بیدل می گذرانید و بعد از آں صحبتِ شب و روزِ شعرش با خانِ آرزو بود سر رشتۂ نقادیٔ سخن زیادہ از سخنورانِ این زمانہ بدستش آمدہ و آں چناں کہ او بکُنہِ کُمِ سخن می رسد۔

روزے شرف الدین پیام این شعرِ خود خواند؎

بسر ما بسکہ با من دخترِ رز گرم می جوشد   چہ امکان است گر در خواب ہم بینم نہارا

رائے دقیقہ فہم فرمود:۔

"بعدِ عبارتِ "چہ امکان است" لفظِ "گر" بیجا واقع شدہ فقط "کافی" کافی است آں ہم باشد یا نباشد"۔

ونیز خوشگو می نویسد:۔

"روزے فقیر در خدمتش حاضر بودم، دیدم مطالعۂ "تذکرۂ نصرآبادی" می نمود۔ ایں بیتِ قصیدۂ مشہورِ حاجی قدسی برآمد کہ ملا شیدا برآں مناظرہ دارد؎

عالم از نالۂ من بے تو چناں تنگ فضا است	کہ سپند از سرِ آتش نہ تواند برخاست

و نورس شاعرے اعتراضِ شیدا پسندیدہ ایں پیش مصراع خود رسانیدہ؎:۔

"منع بے طاقتیٔ سوختگاں تا حدیست	کہ سپند از سرِ آتش نہ تواند برخاست

رائے سخن رس مخلص فرمود:۔

"چرا چنیں نہ گفت تا در برابرِ مطلع حاجی ایں ہم مطلع می شد"

"منع بیطاقتیٔ سوختگاں تا اینجاست	کہ سپند از سرِ آتش نہ تواند برخاست"

خانِ آرزو در مجمع النفائس می نویسد:۔

"باعثِ بودنِ فقیر در شاہ جہاں آباد دہلی اخلاصِ او است از مدتِ سی سال تا الیوم سررشتۂ کمالِ محبت و مودت را از دست نہ دادہ"

حکیم حسین شہرت می گفت :-

"دو مخلص اند :-

یکے مخلصِ کاشی ——— دوم مخلصِ باشی"

وفاتِ رائے انند رام در سنہ اربع وستین و مائتہ والف (سنہ ۱۱۶۴)

اتفاق افتاد -

خوش گو گوید :-

"دیوانِ غزلیات بقدر دہ ہزار بیت دارد پُر از الفاظِ رنگین و معانیٔ

تازہ و حکایتے در نثر نوشتہ ہمہ مقفیٰ و رنگیں و نہایت معنی ہائے تازہ

و تشبیہاتِ بلیغہ دارد و دیباچہ مرقعے نوشتہ کہ بخوبیٔ آں ہیچ دیباچۂ بہ نظر

نیامدہ ایں سہ بیت از فکر ہائے خود بر سر تصویرے نوشتہ بود فقیر را

وقتِ سیر مرقع بسیار خوش آمد ؎

برخطِ عارضِ تو باسعاں گشتم نگاہ   زاں سالکِ کس کتاب بخواند بہ نور ماہ

خال و خط است بر ذقنت یا بر آب   دارند سبز خنیدہ غلوئی بہ گردِ چاہ

؎ آتش ۱۲

گرداند عشق رنگ تو ای شوخ یا ززر   خطے است گرد چہرہ تصویر پادشا!!

این ابیاتِ مخلص بر مخلصانِ سخن عرض می شود ؎

نه دهد گر الم جدائی ها   چیز عجبے است آشنائی ها

ولہ

در جہاں از اصلِ کارِ ما کسے آگاہ نیست   این مرقع را اگر تصویرِ عنقائیم ما

ولہ

خوش نشینانِ خراباتیم مخلص دور نیست   ہم چو خم با اہلِ تقوی گر نہ می جوشیم ما

ولہ

دیدیم غزالے دو سہ مشغولِ زیارت   افتاد چو بر تربتِ مجنوں گذرِ ما

ولہ

ما و او حیرانِ احوالِ ہمیم   لیلی و مجنونِ تصویریم ما

ولہ

نقل گر بنشینم مخلص شکایت می شود   آنچه شد از صحبتِ اہلِ دول حاصل مرا

وله

ای بلبلان کرده سفر جانب قفس — تنها گذاشتید درین گلستان مرا

وله

به گلشن چند سروی دیدم و فریاد سر کردم — که یادم داد رنگین صحبت یاران موزون را

وله

عشق بازی‌های میرزائی‌ها به یادم می‌دهد — اشک از مژگان چکیدن عطر خس باشد مرا

وله

میازار ای محبت باز چون من ناتوانی را — غریبی دردمندی بیکسی آزرده جانی را

زحال بلبل مسکین نداریم اطلاع اما — به پای گلبنی دیدیم مشت استخوانی را

وله

می‌کنی گاهی ز منظر جلوهٔ در کار ما — دارد او بیجا نه آباد دولت خانه را

وله

صاحب من غالباً عمداً ز حالم غافلی — ورنه سرخیل غلامان وفادارم ترا

ولہ

ہر طرف بلبلے غزل خواں است   تکیۂ صائبا است خانۂ ما

ولہ

بعدِ مجنوں ہم چو من صاحب خرابے برنخاست   دارم از داغِ جنوں زیرِ نگیں ویرانہ ہا

ولہ

بُرد سودائے سرِ زلفِ تو از خویش مرا   سفرِ دُور و دراز آمدہ در پیش مرا

ولہ

بہ کوئے پیرِ مغاں گشت رہنموں ما را   خدا نصیب کُند عمرِ خضر مینا را

ولہ

بہ ظلم گیر ترا چرخ زیرِ بانس گرفت   چہ رفتۂ بہ سوارئ پالکی از جا

ولہ

حسن در قیدِ تماشائے تو افگند مرا   کرد در خانۂ آئینہ نظر بند مرا

ولہ

گذشتی از نظر و بے تو زندہ ایم ہنوز　　ز شرم آب نہ گشتیم خاک بر سر ما

ولہ

کی می رویم بے تو بہ گل گشتِ باغ ما　　آزردہ ما ستم زدہ ما بے دماغ ما

ولہ

نہ بندد چوں کمر بر قتلِ فرہاد از ستم خسرو　　نہ دارد وارثے مسکیں کہ گیرد خوں بہائش را

ولہ

ساکنانِ شہرِ خوش آب و ہوائے الفتیم　　عشق می بارد چو کنعاں از در و دیوارِ ما

ولہ

باغِ نظر فریب جہاں دامِ دیگر است　　آسودہ بلبلے کہ سرے زیرِ بال داشت

ولہ

ما نہ دیدیم بہ چشمِ خود آہ　　گریہ گویند اثر داشتہ است

ولہ

در چمن ہائے بے گلے افتادہ ام　　بر سرم احسانِ بے بال و پری است

ولہ

زین خوش نگاه چند خراب است دل مرا　　کشتم تمام جگر که آهو چریده است

ولہ

هر طرف در کوچه زنجیر شور افتاده است　　موسم گل می رسد دیوانه گردیدن خوش است

ماجرای بلبل و گل شاهد احوال بس　　از تو مخلص ناله وا ز یار نشنیدن خوش است

ولہ

ای زلیخا خبر نکهت پیراهن گیر　　غارت این قافله در سرحد کنعان شده است

ولہ

بر دل ما تیره روزان زان صف مژگان گذشت　　آنچه از فوج دکن بر ملک هندستان گذشت

ولہ

مسکنم پای گلی بود ازین بیش و کنون　　نیست پروانگی سیر چمن یا قسمت

ولہ

چون غزالان فرقه گردن کشی بودش مطیع　　قهرمانی هم چو مجنون کشور هامون نداشت

ولہ

گرفتیم از نگاہی گر گناہ است　　بہار از جانب ما عذرخواہ است

ولہ

عکس ابروی او در آئینہ　　مسجدے در حلب بنا شدہ است

ولہ

کار ہر کس نیست جا دادن ترا بر سر چو گل　　بعد ازین ای تیشہ سر بر سنگ زن فرہاد رفت

ولہ

گرد آباد آئینۂ عبرت احوال توبس　　آرمیدن ہمہ گر خاک شوی دشوار است

ولہ

رحم کن بر خود میازار آزردہ جان را بشنو　　شعلۂ آواز بلبل خانۂ صیاد سوخت

ولہ

لالہ زار دامن صحرائے ناکامی نہ داشت　　ابر یاد از تیغی را کہ خونم پاک ریخت

سے ۱۵ - نقل اصل ۱۲ -

ولہ

توبہ شوم است فصلِ گل گفتم	بعد ازیں اختیارِ یاران است

ولہ

ایامِ بہار است بتاں مستِ تماشاست	اندیشہ ام از وضعِ دلِ خانہ خراب است

ولہ

از خطت شور در چمن افتاد	بندہ پرور ہنوز آغاز است

ولہ

دل چہ لذت برد بغیر از عشق	نمکِ زندگی است شورِ مزاج

ولہ

از گدایان کوئے میکدہ ام	بر لبم نیست جز دعائے قدح

ولہ

پیر چوں گردیم در گلشن وطن خواہیم کرد	خدمتِ رعنا جوانانِ چمن خواہیم کرد
تا جرِ مصریم ای کنعانیان نذرِ شما است	تحفۂ مانندِ بوئے پیرہن خواہیم کرد

خارخارِ نو گلے دارم کہ دوش از ناز گفت ‏ ‏ ‏ ما ترا رسوا بہ عشقِ خویشتن خواہیم کرد

ولہ

طرفِ باغ از خانہ فصلِ گل خمارم می کشد ‏ ‏ ‏ می کشی در سایۂ تاک انتظارم می کشد

بلبلِ فرسودہ بالم گاہ گاہے در بہار ‏ ‏ ‏ عشقِ گل طرفِ چمن بے اختیارم می کشد

ولہ

سیہ مستانہ اشکِ من بکوئے یار می گردد ‏ ‏ ‏ چوں آبے کہ وقتِ شام در گلزار می گردد

ولہ

خوش نشینانِ چمن بارِ سفر می بندند ‏ ‏ ‏ عندلیباں ہمہ یک جا شدہ فریاد کنند

ولہ

کنم جاں پیشکش دل چو ابروئے تو جا گیرد ‏ ‏ ‏ بہ قیمت آشنا شمشیر را از آشنا گیرد

ولہ

ہر دمِ دنیا سماجت خواہ و من نازک مزاج ‏ ‏ ‏ اے خدا فضلے کہ استغنا خبر یادم رسد[۵]

۵:- نقلِ اصل ۱۲-

وله

یعقوب رُفت و روب بده چشم خانه را — کز گردِ راه پیرهنِ یار می رسد

مخلص بشیره خانهٔ خُم باده جوش زد — موجِ شراب تا سرِ دیوار می رسد

وله

بگذشت بهار و نزدم چاک چو گل جیب — دیوانگیم آه به سالِ دگر افتاد

وله

مباد حلقهٔ صحبت نسیم دگر باشد — سخن ز زلفِ پریشانِ یار می گذرد

وله

هر کجا هست دلِ زار سلامت باشد — یارب آں یارِ وفادار سلامت باشد

گر مناسب نه بود آمدنم در کویت — بنده پرور را سرِ بازار سلامت باشد

وله

از قدش برپا قیامت در جهان — گر نه شد امروز فردا می شود

وله

زنقشِ بوسہ ام آں لعلِ شیریں　　　　چو یاقوتے بہ زیرِ مُہر باشد

ولہ

چوں منجّم دید طالع نامہ ام خندید و گفت　　　　ایں پسر قایم مقامِ حضرتِ مجنوں شوُد

ولہ

چہ دُور از بادہ گر تائب شدم بہرِ تخلّص　　　　دہد چوں پاس رو بیمار را ترکِ دوا گیرد

ولہ

در کنارِ خود چو شبنم بینم آں خورشید را　　　　یک سحر گر گریۂ شب ہا بفریاد م رسید

ولہ

شبِ کوئش بہ ہجومِ عشق بازاں تنگ بود　　　　دامن و دل بہ سرِ رہ طرفہ باہم جنگ بود

ولہ

نگفت آہ کسے حالِ پیرِ کنعاں را　　　　بہ آں جوانِ عزیزے کہ کاروانی بود

ولہ

چند سازد فقیر با حرماں　　　　خود بدولت قیاس باید کرد

ولہ

بہ تحریکِ نسیمے زلفِ او زیر و زبر گردد — ہزار افسوس امن از کشورِ ہندوستان گم شد

ولہ

بہ باغ برگ و بر از شاخسار پیدا شد — لوائے سبزِ قشونِ بہار پیدا شد

صفا نماند میانِ دو زلفِ او از خط — دریں دو یارِ موافق غبار پیدا شد

ولہ

بہ طوفِ کعبۂ لبیک گویاں می روم مخلص — کہ مینا ریزۂ دل ہا بود ریگِ بیابانش

ولہ

مغرور مشو فصلِ بہار ای چمن آرا — فرداست کہ آشوبِ خزاں درپیِ باغ است

ولہ

عبث زحمت مکش ای ابر در سیرابیِ صحرا — کہ ایں خدمت بود بر عہدۂ چشمِ ترِ عاشق

ولہ

ای نسیمِ صبح گر سوئے گلستاں بگذری — از اسیرانِ قفس ہم سجدۂ در پای گل

ولہ

شہریاں مست از بیاباں می رسم   دست بر دوشِ غزالاں می رسم

ولہ

بلبلِ شوریدہ چوں من ندارد ایں چمن پا   صد بہار آخر شد و من ہم چناں بوادہ ام

ولہ

شورِ محشر چکیدہ داغ است   بے نمک نیستم کبابِ دلم

از من آدابِ عشق آموزید   تربیت کردۂ جنابِ دلم

ولہ

بندہ ام خوش چشمِ خوبانِ بدل جا کردہ را   صیدِ رعنا آہوانِ برِ مجنونِ خودم

ولہ

فصلِ گل دیوانگی ہا مقتضائے عقل بود   مخلصِ سرخیلِ رندانِ عاشقِ ہوشِ توام

ولہ

سیاحت پیشہ ام از بے ستونِ عشق می آیم   حکایت ہائے شیرینی زحالِ کوہ کن دارم

ولہ

شب کہ شد در محفلش مذکورِ مظلومانِ چرخ گفت مخلص نامِ من ہم دادخواہے داشتم

ولہ

ازیں رہ بستہ ام بر بالِ طوطی نامۂ خود را کہ تا گوید بہ او احوالِ زارِ من زبانی ہم

ولہ

کاش صرفِ دام سازد رشتۂ گلدستہ را ایں قدر زاں مہربانِ صیّاد می خواہد دلم

ولہ

فصلِ شگوفہ ریزیٔ اجرامِ علوی است امشب ز عشق رخصتِ آہے گرفتہ ام

ولہ

ہر کسے سودا بہ قدرِ ہمّتِ خود می کند عالمے خواہانِ لعل و من خریدارِ دلم

ولہ

بہ کاغذ باد ماند در محبّت کاروبارِ من کہ باشد در کفِ طفلاں عنانِ اختیارِ من
ازاں ہر لحظہ در بر می کشم سروِ گلستاں را کہ ایں رعنا جواں بسیار می ماند بہ یارِ من

ولہ

ظلمِ صریح در حقِ خود ای جوان مکن　　داری بچون خودی سرِ الفت نہان مکن

ولہ

مخلص از قیس یادگارِ من　　حق تعالیٰ سلامتش دارد

ولہ

خونِ مجنوں بہ گردنِ آہو　　گر چنین می رود زلیلیٰ یاد

. . . .

از ادب سرو می کند تحریر　　"قبلۂ راستاں بہ قامتِ او
عکسِ چشمِ خوشت در آئینہ است　　آشنا می کند در آب آہو

ولہ

قیامت بر سرم آوردۂ از شیون ای قمری　　تو خواہی بعد ازین بر باغ بودن یا من ای قمری

ولہ

حقوقِ صحبتِ گل بر تو بسیار ای بلبل　　مبادا از چمن غافل در ایامِ خزاں باشی

(۳۶) - مخلص :- انبائے داس لاہوری، از قوم اردرہ میپندہ خوش گو می نویسد :-

"جوانے است خلیق، شفیق بسیار گرم جوش بدل ہا نزدیک بہ کسوتِ استعداد و قابلیت آراستہ، سررشتۂ انشا برسائی تمام بدست دارد و خطِ شکستہ بہ درستی می نویسد و در نویسندگی و کاردانی و معاملہ فہمی یگانہ است و در اجرائے کارِ خلق اللہ نہایت سعی بہ تقدیم میرساند درحینے کہ فقیر از کوہ کانگرہ بہ قصبۂ بٹالہ وارد شد او بہ تقریبِ خدمتِ منشی گری سرکارِ نواب ابوالبرکات خاں صوفی درآں جا بود ملاقات ہا بہ میاں می آمد بسیار مرد آدمی بہ نظر اُفتاد۔ مشق بہ طرزِ قدما درست دارد"۔

از وست در قصیدہ ـــ۵ :-

دشمن از خوفِ نہنگِ تیغِ خوں آشامِ او ‏ ‏ ‏ ہم چو ماہی سقنقور از جہاں نایاب شد

ذرۂ کو سایۂ دستِ بلندت یافتہ ‏ ‏ ‏ پنجہ تابِ پنجۂ خورشیدِ عالم تاب شد

ولہ

دریا ز عکسِ روئے تو شد کانِ آفتاب   آئینہ از رُخ تو شبستانِ آفتاب

با لُطفِ لفظ و معنیٔ حُسنت نہ می رسد   گز بر فلک رود ہمہ دیوانِ آفتاب

ولہ

زاں بیشتر کہ ساقی جامِ اجل چشاند   از بادۂ انا الحق سرشار کُن دلِ ما

خوش گو می طراز د :-

"نواب ابو البرکات خانِ صوفی تخلص، غزلے طرح کردہ بودند فقیر خوش گو

در مجلسِ ایشاں ایں بیت بدیہہ گفت کہ در بٹالہ شورہ اُفتادہ بود سہ

بجاست گر دلِ پروانہ طپیاں سوزد   کہ شمع قامتِ خوباں ز نور ریختہ اند

مخلصِ مشارُ الیہ نیز غزلے در جواب گفتہ کہ ایں دو بیت از آن است سہ

خمیرِ لعلِ تو از شہد و شور ریختہ اند   دہانِ تنگِ تو از چشمِ مور ریختہ اند

جنونِ ما است بجوش از بہارِ فیضِ ازل   گُل مرا و بجیبم ز دُور ریختہ اند

برایں مصرع پیش مصرع رسانیدہ سہ

نہ در قلم رود نرگس نہ در قصبجۂ رقم   "حلاوتِ لبِ جاناں و سحرِ چشم وی"

(۳۷) - موزوں :- راجہ رام نرائن از قوم کائستھ سری باستو ساکنِ مَگَّت بفتحِ میم و سکونِ کافِ فارسی من توابعِ صوبۂ عظیم آباد در وقتِ تحریرِ ایں صحیفہ میر غلام حیدر بلگرامی سلمہ اللہ تعالیٰ ترجمۂ موزوں از عظیم آباد فرستادہ بجنسہا دریں جا نقل کردہ می شود

"پدرِ موزوں رنگ لال دیوانِ سرکارِ نواب مہابت جنگ ناظمِ بنگالہ بود و بہ وفورِ شجاعت و سخاوت اتّصاف داشت و در محاربۂ کہ نواب مہابت جنگ اعتبار و عمدگی بہم رسانید و رفتہ رفتہ بہ نیابتِ صوبہ داری عظیم آباد بلند پایہ گردید و از عہدِ نواب مہابت جنگ تا ابتدا ریاست عالی جاہ قاسم علی خاں بہ صوبہ داریٔ عظیم آباد قیام داشت در سنہ اثنین وسبعین و مأتہ والف (۱۱۷۲ھ) چوں رایاتِ شاہزادۂ عالی گوہر متوجہِ تسخیرِ عظیم آباد شد راجہ موزوں بپاسِ ادب سلطنت اول آمدہ ملازمت کرد آخر آثارِ خلافِ توقع معائنہ کردہ بہ قلعہ برگشت و بہ جنگ پیش آمد و آں قدر تردّدات بہ ظہور رسانید کہ حصارِ عظیم آباد

محفوظ ماند و در محاربات صادق علی خاں عرف میرن خلفِ جعفر علی خاں شجاع الملک ناظمِ بنگالہ با ملازمانِ شاہ زادۂ عالی گوہر راجہ موزوں ملازمِ صادق علی خاں بود و چوں در سنہ اربع و سبعین و مائتہ والف (۱۱۷۴ھ) نواب عالی جاہ قاسم علی خاں دامادِ نواب جعفر علی خاں شجاع الملک مذکور بر مسندِ نظامتِ بنگالہ نشست، راجہ موزوں را از صوبہ داری عظیم آباد عزل کردہ مقید ساخت و ہرگاہ نواب عالی جاہ قاسم علی خاں را با نصاریٰ انگریز محاربات پیش آمد و آخرِ ربیع الآخر سنہ سبع و سبعین و مائتہ والف (۱۱۷۷ھ) از نصاریٰ شکست یافت راجہ موزوں را کہ در قلعۂ مُنگیر حبس کردہ بود برآوردہ در ہماں سال بہ دریائے گنگ غرق ساخت و آں گوہرِ یکتا بہ اصلِ خود رجوع کرد صاحبِ دیوان است غزل طولانی می گفت و قوافیٔ زمین را استیفا می کرد وقتے کہ شیخ علی حزینِ اصفہانی واردِ عظیم آباد شد راجہ موزوں بخدمتِ شیخ رسید و دیوانِ خود را از نظرِ شیخ گذرانید و موزوں تخلص عطا کردۂ شیخ است دیوان کہ

از نظرِ شیخ گذشتہ در احوالِ او کہ بہ ضبطِ قاسم علی خاں در آمدہ رفت
خدا داند چہ شد دریں ولا شخصے مسوّداتِ پراگندۂ او را و اشعارے
کہ از نظرِ موزوں اُفتادہ بود از جا بجا فراہم آوردہ دیوانے ترتیب
دادہ ایں نسخہ سراپا سقیم است رطب و یابسے دارد میر احسان علی بلگرامی
قریب دہ جز از دیوانِ او مطالعہ کردہ اشعارے انتخاب زد تتمۂ
دیوان را فرصتِ انتخاب نہ شد"

تا ایں جا ترجمۂ مرسلۂ میر غلام حیدر راست" ایں اشعار کہ نوشتہ
می شود ہماں است کہ مذکور شد:-

روشن بود ز فیضِ خموشی بیانِ ما ۔۔۔ باشد چو شمع شعلہ بجائے زبانِ ما
خوں در جگر نماند و خدنگِ تو می رسد ۔۔۔ حیف است ایں کہ تشنہ رود میہمانِ ما

ولہ

سفید کرد غمت موئے مشکِ فامِ ترا ۔۔۔ بدل بہ صبحِ سعادت نمود شامِ ترا
کنایتے گلۂ غصۂ وو شناسے ۔۔۔ زیار نیست جوابے اگر سلامِ مرا

سخن چو عقدِ لآلی ز کلکِ موزوں رفت　　　نوشتہ اند ز آبِ گہر کلامِ مرا

ولہ

ز طبعِ خویش سخن سنج در گرفتاری است　　　قفس نصیب بود بلبلِ غزل خواں را

ولہ

طوافِ کعبۂ کویش ازاں سرگشتہ می آید　　　کہ خضرِ راہ سازد ہمّتِ مردانہ خود را

ولہ

ضعیف نالیم آخر بکارِ من آمد　　　کہ یار از اثرِ نالہ ام شناخت مرا

ولہ

پروردہ چو مجنوں نمکِ شورِ جنونم　　　بیروں نہ رود شورِ تو از سلسلۂ ما

ولہ

در راہِ تو از بال چہ آید کہ فرو ماند　　　چوں طائرِ تصویر ز پرواز پرِ ما

ولہ

شکوۂ دل بس ایں قدر موزوں　　　آہ بیگانہ شد یگانۂ ما

ولہ

مشاطه شانه بگرفت صد چاک شد دلِ ما   آئینه خواست آں شوخ حیرت فزود ما را

ولہ

در آب و آتشم از اشک و آهِ خود چو شمع   به گرم و سردِ جهاں چرخ آزمود مرا
مگر گذشت بدل یادِ سرمه سا چشمے   که اشک از مژه ها می چکد کبود مرا

ولہ

ز شرمِ مجلسیاں آب گیرِ آتش بود   پسندِ باده کشاں آمد ایں ادائے شراب

ولہ

چو شمع هر که به بزمِ تو خویشتن را سوخت   نمود حالِ دلی بر زباں سخن را سوخت

ولہ

خوباں ترا به جرمِ وفائے تو می کشند   آگه نبوده که طریقِ زمانه چیست؟

ولہ

شب که دل بے روئے جاناں ناله ها زار داشت   شمع هم بر حالت او گریهٔ بسیار داشت

ولہ

صد قیامت بجہاں از قدِ رعنائے ہست　　فتنہ ہا در نظر از نرگس شہلائے ہست
تا کجا در پئے عیبِ دگراں خواہی بود　　عیبِ خود بیں اگرت دیدۂ بینائے ہست

ولہ

می خواستم کنم دل و جاں را نثارِ دوست　　حیف است ایں کہ ہر دو نیامد بکارِ دوست
آشفتہ شد دماغِ من از بوئے نو بہار　　یارب کجاست عطرِ نسیمِ دیارِ دوست

ولہ

شمع از بہرِ چہ در بزم خموش است امشب　　سوزِ آں را چہ شد و گریۂ بسیار کجاست

ولہ

در گلشنِ دہر آمدنِ من چو نسیم است　　تا کردہ نفس راست بچشمم سفرے ہست

ولہ

شیشۂ ما را ز سنگِ شیشہ گر گویا ساختند　　دل فتاد از طاقِ ابرویش صدائے برنخواست

ولہ

شبی که در بزم تو پروانه ز همت می‌سوخت | گر در رشک آب مرا شمع ز غیرت می‌سوخت

ولہ

گردن دعوی امکن ای شمع در محفل بلند | رونق حسن تو آخر تا سحر خواهد شکست

ولہ

از اشک و آه تا سر و کارم فتاده است | آتش چو شمع در تن زارم فتاده است

ولہ

کی توان از دولت ناجنس گشتن بهره یاب | چارهٔ افلاس کس از درهم ماهی نه شد

ولہ

در قفائش از دلم هرگز حدیثی سر نزد | گرچه طوطی در پس آئینه گویا می‌شود

ولہ

چه خوش می‌گفت روزی ز هجوم درد عریانی | که دل را چاک باید کرد گر نبود گریبانی

بعد اتمام گل رعنا راجه موزون در عظیم آباد پٹنه در حالت صوبه داری اینجا کوست ثانی ماه سنه سبع و ثمانین مائة و الف (۱۱۸۷)

نقل ۱۴

فوت شد مولف گوید ؎

تہی شد انجمن از نکتہ سنجاں | کہ راجہ رام نارائن بزد کوس
شفیق از سالِ تاریخ پرسد | بگو "موزون فایق رفت افسوس"

(۳۸) موزوں :- راجہ مدن سنگھ جہاں آبادی از قومِ کائتھ سکھ سینہ اصل وطنِ اسلافِ او قصبۂ جکولی از مضافاتِ چکلہ اٹاوا من توابعِ صوبۂ اکبر آباد ، چند پشت آبا و اُو توطّنِ شاہ جہاں آباد اختیار کردند ، پدرش راجہ حکمت سنگھ ، منشی و وزرا و اخر دیوانِ نواب غازی الدین خاں فیروز جنگ والدِ نواب آصف جاہ غفراں پناہ خدیوِ دکن بود و در عہدِ نواب آصف جاہ غفراں پناہ بہ منصبِ سہ ہزاری و مزید اعتبار بسر می برد مولدِ موزوں جہاں آباد در چہار سالگی بہ دکن نزدِ پدر آمد و چوں بہ سنِ رُشد رسید بخدمتِ استیفاءِ مالی سرکارِ نواب آصف جاہ غفراں پناہ استیفاءِ مباہات نمود و در عہدِ نواب نظام الدولہ نواب ناصر جنگ شہید معزول شد و در

۱؎ :- نقل ۱۲ -

عصرِ امیر الممالک باز خدمتِ استیفا، باو بحال گردید و بعدِ انتقالِ
پدرِ خود در عملِ امیر الممالک از اصل و اضافه بہ منصبِ دو ہزاری و
خطابِ راجگی امتیاز یافت و در زمانِ نواب آصف جاہ ثانی دام
اقبالہٗ بہ منصبِ سہ ہزاری و علم و نقارہ و حراستِ قلعہٗ مصطفیٰ نگر
از توابعِ حیدرآباد سر برافراخت بعد یک و نیم سال نصاریٰ انگریز
از مچھلی بندر بہ ارادہٗ تسخیرِ قلعہ آمدہ پیغامِ تخلیہ نمودند، راجہ بپاس
نمکِ آقائے خود استادگی کرد نصاریٰ قلعہ را محاصرہ کردند راجہ
بقدرِ طاقت در مدافعہ کوشید آخر نصاریٰ یورش کردہ قلعہ را گرفتند
و راجہ جنگیدہ دو زخم بندوق برداشت و بہماں زخم پنجم شوال سنہ
تسع و سبعین و مائۃ و الف (۱۱۷۹ھ) در چہل و پنجسالگی رخت ازیں عالم بربست دیوانش
بہ نظر آمد اقسامِ سخن از غزل و قصیدہ و رباعی و مثنوی ہائے مختصر
متعدد دارد اما سخنِ او اکثر اصلاح طلب است اشعارے کہ بہ ترتیب
ردیف دریں جا گرفتہ شد از نظرِ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی گذرانده و

به زیورِ اصلاحِ والا مزین ساخته ثبت افتاده

گردِ گلشن جلوهٔ رنگینِ یار آئینه را — می رسد عرضِ قدمبوس از بهار آئینه را

ولہ

سنگین دلت زابرو آتش زند به جان‌ها — آرد شرار بیرون از تیغ با فسان‌ها

ولہ

صیدِ ممتازم که از گیسوی عنبرفامِ خود — یار بردارد به دوشِ خویشتن دامِ مرا

ولہ

روکشِ کحل الجواهر کردم ای جان نگاه — خاکِ پای خود گر از روی کرم خوانی مرا

ولہ

مژه هست ناوکِ بیدادِ نگاهت ایضاً — خالِ تو مشکِ ختن زلفِ سیاهت ایضاً

ولہ

تا لبِ او بوسه‌گیرِ نقشِ پای یار شد — ماه را در خور نه می‌گیرد کنارِ بامِ ما

ولہ

دم تیغِ نگاہِ او بُرّد   دستِ مژگاں زخویش غلافی ہا

ولہ

در یمن شاید کہ حرفِ لعلِ شیرینِ تو رفت   دردہانِ آتش یاقوت گردد آبہا

قفلِ یاس آئینۂ مفتاحِ امیدِ دل است   بستگی ہا در گرہ دارند فتح الباب ہا

ولہ

ہست تلمیذِ نگاہت نفسِ جادوہا   شوخیٔ چشمِ تو سرمشقِ رمِ آہو ہا

روشِ قدِّ تو دیدند کہ دارند زسرو   دائم انگشتِ ندامت بہ لبِ خود جوہا

ولہ

سنگیں شود از گوہرِ من پلّۂ میزاں   با بحر بسنجند اگر حوصلہ ام را

ولہ

تا دید داغِ سینۂ ہجراں کشیدہ را   سرمشقِ گل گرفت بہار از خزاں ہا

ولہ

ای زمژگانت مشبک سینہ ہا   پردۂ بادام شد آئینہ ہا

باطن از آرایشِ ظاهر بری است   هست در ویرانه ها گنجینه ها

ولہ

تا خیالِ جلوه ات آباد کرد اندیشه ها   جوش دارد شوخیِ حُسنِ پری در شیشه ها

ولہ

ما دعا کردیم باشی چشمهٔ آبِ حیات   بوسه ده از لبِ خود در جزای خیرِ ما

ولہ

غنچهٔ نیلوفرم طبعِ مرا هر صبح دم   می گُشاید مهرِ حسنِ عالم افروزِ شما

ولہ

گر ترا مرکوزِ خاطر نیست آزارِ غلام   بیع کردی تُرکِ من در دستِ افغانم چرا؟

ولہ

عنایت نامه را نائب منابِ وحی می دانم   نمی دانم کم از الهام پیغامِ زبانی را

ولہ

عمرها ما دیده بوسِ نقشِ پایش کرده ایم   خاکِ راهش را جواهر سرمه می دانیم ما

از زمینِ شعرِ ما پیداست دشتِ کربلا　　نسخۂ بے تابیٔ خونِ شہیدانیم ما

ولہ

عاشقاں را خاکِ کوئے یار معراج است و بس　　گل زمینِ باغ باشد آشیانِ عندلیب

ولہ

بہارِ خویش خزاں کن بہار را دریاب　　بشو نگارِ خودی آں نگار را دریاب
صفائے دل بہ طلب تا جمالِ خود بینی　　ز حسنِ آئینہ۔ آئینہ دار را دریاب
برنگ و بوئے گلِ ایں چمن چہ می نگری　　جگر شگافیٔ مژگانِ خار را دریاب

ولہ

آدمِ صاحب مروّت حیف در عالم کم است　　گر بسوز و سینہ ہا در چشمِ مردم نم کم است

ولہ

چوں نہ نازدارم بہ طوبیٔ خود　　سایۂ سرو آں پری سیما است

ولہ

شب کہ یادِ ماہ روئے در دلِ من راہ داشت　　چشمِ گریاں ز خیالش یوسفے در چاہ داشت

ولہ

بے جا کنند غمزدگان شکوۂ فلک موزون چہ فتنہ ہاست کہ در چشمِ یار نیست

ولہ

امشب از شمع چہ احسانِ نمایان شدہ است بر سرِ مشہدِ پروانہ گل افشان شدہ است

ولہ

بطِ درین محفل چو مرغِ نیم بسمل می طپید بس کہ از شرم آبِ جانانِ من بل خون شود[5]

ولہ

آشنائے گریۂ بے اختیارم کردہ اند بے تکلف روکشِ ابرِ بہارم کردہ اند

ولہ

ہر قدر تلخی کند صہبا فزاید قدرِ قند از لبِ شیرینِ او دشنام شیرین تر بود

ولہ

از انتظار گشتہ مرا چشمِ تر سفید شاید کہ شامِ ہجر شود چون سحر سفید

ولہ

۵- نقل ۱۲-

بدستِ آسماں صد ناخنِ تدبیر از جا شد　　　که از سر رشتهٔ لا ینقطع یک عقده ام وا شد

وله

کجا یارا ست در پیشِ تو عشّاقِ پریشاں را　　　بزلفِ عنبرینِ یازم که پہلوے تو می آید

وله

قدِ موزونش خراماں گشت و ویراں کرد باغ　　　سرو می گوید که دستِ زور بالا گفته اند

وله

ایں مغبچگاں ساغرِ سرشار فروشند　　　ساغر نه بود آئینهٔ یار فروشند

وله

آتشِ جاناں و لبِ بیتاب را واسوختند　　　از برائے کیمیا سیماب را واسوختند

وله

لبِ او گر دریں محفل تبسم آشنا گردد　　　دل از ما بوے گل ہستی زمی آب از گہر گیرد

وله

چشم را واکن ز مصرِ خویشتن آگاه شو　　　یوسفے داری برو عشق از زلیخا وام گیر

ولہ

قدبلا انگیز و رفتارش علیٰ ہذا القیاس　　لب شکر افشان و گفتارش علیٰ ہذا القیاس

ولہ

الٰہی جلوہ گر کن در نگاہ بر دو دوش　　دعائے آرزو واریم در صبحِ بنا گوشش

ولہ

مرا دلے ست کہ گردید از جہان فارغ　　ولے نشد ز ہوا داریٔ بتان فارغ

ولہ

از فراقِ یار رنجورم تکلف برطرف　　در ہلاکِ خویش معذورم تکلف برطرف

گر پریشاں گفتہ ام معذورم از حرف ما مرنج　　از نگاہِ یار مخمورم تکلف برطرف

ولہ

در تنگنائے نامہ نگنجد بیانِ شوق　　قاصد مگر بہ وام بگیرد بیانِ شوق

ولہ

سہو ۱۵۔ نقلِ اصل ۱۲۔

تلاشِ رفعتِ خود مایۂ پشیمانی است   کہ فیل بہرِ بلندی فشاند بر سر خاک

ولہ

آفتابِ محشر از رخسارِ تابانت خجل   شورِ محشر نیز از جوشِ نمکدانت خجل

ولہ

کہ دارد در جہان امشب تماشا کہ من دارم   ہلالِ ناخنی بر دل زاں پیماں شکن دارم

ولہ

از اخگر و سپند تپیدن خریدہ ایم   از آبشار و ابر چکیدن خریدہ ایم

داریم پیشِ یار بہم شرم و شوق را   از آئینہ نہ دیدن و دیدن خریدہ ایم

در آرزوے ایں کہ رکابِ بتاں شویم   از ماہِ نو بقدر خمیدن خریدہ ایم

ولہ

ز بس در خویش می بالم بہ پیراہن نمی گنجم   سراپا حسنِ بے رنگم بجا و من نمی گنجم

خرد تا کی تواند کرد پاسِ عشقِ رسوایم   چراغِ محشر افروزم کہ در دامن نمی گنجم

ولہ

پرده برکش بیا در آغوشم　　　　هم چو آئینه رو براهِ توام

ولہ

حُسنِ او بے نقاب می بینم　　　　روکشِ آفتاب می بینیم

ولہ

بودیم سحرخیز بدامانِ شبِ زلف　　　　کردیم نیازِ تو دُعا بلکہ اثر هم

ولہ

گرچه از بندِ خویش آزادم　　　　بندهٔ سروِ سرفرازِ توام

ولہ

بسکه من شیفتهٔ چشمِ سیاہے شده ام　　　　سُرمه گوں پرتوِ مهتاب شود بر بامم

ولہ

مجنونم و کارے نبود با مه و سالم　　　　هر شام ز ابروے تو در سیرِ هلالم
چیند بدستِ مژه اثمارِ تجلّی　　　　کز چشمهٔ خورشید خورد آب نهالم

ولہ

چو مار دیدہ کہ ترسد ز ریسمانِ سیاہ ز شکلِ آں سرِ زلفِ سیاہ می ترسم
بیانِ حالِ دلِ خویشتن چگونہ کنم ز بے دماغیٔ آں کج کلاہ می ترسم
جفائے اوست گوارائے طبعِ من موزوں من از تبسمِ عذرِ گناہ می ترسم

ولہ

اسیرِ زلفِ مشکینِ تو ریحاں بلکہ سنبل ہم خرابِ خندۂ آلبکت دریں بل غنچۂ گل ہم

ولہ

صبح دم چوں دست در جامِ شراب انداختیم پنجہ گیرا آبروئے آفتاب انداختیم

ولہ

خواہم بہ خیالِ رخِ آں سیمبر افتم آئینہ شوم آب شوم پا بہ جگر افتم

ولہ

مائیہ سودے کہ می جستم بہ نقصاں یافتم گوہرِ گم کردہ را در چشمِ گریاں یافتم

ولہ

سخت حیرانم چساں بر خود گوارہ کردہ حالِ عاشق را چو زلفِ خود پریشاں داشتن

ولہ

وقتِ پرواز دریں باغ خزان دیدہ نماند　　پرزنی تا بہ کجا میلِ قفس کن بس کن

ولہ

بر سرِ کوئے تو رفت آئینہ پرسان پرسان　　چید گل زچمنِ حسنِ تو داماں داماں

ولہ

ای جانِ جاں ز محفلِ اہلِ وفا مرو　　مانندِ شمع صبح دم از پیشِ ما مرو

ولہ

نرگسِ ایں چمن تو ئی دادِ نگاہ دادہ　　غنچۂ لالہ ہم توئی عرضِ کلاہ دادہ

ولہ

بروزِ حشر در خیلِ شہیداں سرخرو آیم　　ز دستِ من اگر جانانِ من گیر د بیرہ پانی

ولہ

ریخت بر زخمم نمک ہا لعلِ خندانِ کسے　　زخم گفتم بر غلط گفتم نمکدانِ کسے

دامنِ آشفتگی از دست نتوانم گذاشت　　یاد می آید مرا زلفِ پریشانِ کسے

ولہ

می کند صیدِ خود این کج کلہان آساں · آفریدہ است خدا آئینہ دامِ عجبے

ولہ

سبقِ سرمہ ز چشمِ تو ھر اازبر شد · وقفِ خاموشیم ای لعلِ سخنداں مددے

ولہ

نگاہ او دھد جامِ شرابِ ناب پے در پے · گلستانِ دلم را می کند سیراب پے در پے

چہ ساں از ھر رہِ تیغِ ایرد آب پے در پے · کہ زخمم می خورد از تیغِ ابرد آب پے در پے

نگر آں گوھرِ نایاب از جا بدست آمد · کہ می گردد بگردِ خویشتن گرداب پے در پے

(رباعی)

این دل کہ ز جامِ بیخودی مستِ کسے است · آماجِ خدنگِ جستہ از دستِ کسے است

در آمد و رفتم اختیارے نہ بود · چوں کاغذِ باد رشتہ در دستِ کسے است

(۳۹) مشرب :- اکبر آبادی سلمہ اللہ تعالیٰ از قومِ کایتھ است بجھورے سنگھ نام داشت الحال خود را بنام سنگھ مشہور کردہ

مشرب و مشربی هر دو تخلص می کند شاگردِ محمد مقیم آزاد کشمیری الاصل اکبرآبادی الوطن است که ترجمهٔ او در حرف الالف گذشت زبانِ خوبے بهم رسانده به مشق شعر می پردازد و بین الاقران رایتِ امتیاز می افرازد چندے در مرشدآباد بنگاله بسر می برد و الحال در سرکارِ نواب شجاع الدوله نیشاپوری همراه میرزا حیدر بیگ نوکر است، مشرب غزل در زمینِ اساتذه کم طرح می کند می گوید۔

"چرا قافیه در دیفے که در حصهٔ دیگرے رفته باشد اختیار کرده شود۔"

گویا غنیمتِ کنجاهی از زبانِ او می گوید۔ ؎

نه شود طبع به اقبالِ تتبع راضی　　در زمین دگرے خانه بنا نتوان کرد

مشرب در مبحث سخن می کشاید۔ ؎

ز ابلیس آں بے خبر کم نه باشد　　که در پیشِ او قدرِ آدم نه باشد

وله

در قفس از فکرِ آب و دانہ آزادیم ما　　گوشہ گیریم از دُعا گو یانِ صیّادیم ما

ولہ

ندیدہ ایم زخیش آں قدر کہ روزِ جزا　　تواں شناخت کہ این ظالم است قاتلِ ما

زجنگ کردنت ای تُرک جنگ جو شادیم　　کہ گاہ گاہ شوی زیں سبب مقابلِ ما

ولہ

ممسک از حسنِ خو وصورت ہمیانِ زر است　　ہر چہ دارد ہمہ از بہرِ دگر ہا دارد

ولہ

مشربی آں چہ دلم خواست نشد　　می شود آنچہ خدا می خواہد

ولہ

سینہ ختم و لے از راستی قدرِ دگر دارم　　چو میلِ سرمہ جا در دیدۂ اہلِ نظر دارم

ولہ

خوار ئیے نقشِ پا ملاحظہ کن　　بے وقاری بود زمیں داری

حضرتِ آزاد مدظلہ العالی فرمودند :-

"وقار" کہ در لغت آہستگی را گویند دریں جا مناسب نیست چنیں باید ع

"ہست بے عزّتی زبیں داری"

خواری و بے عزّتی مترادف اند۔

(۴۰)۔ منتشی :۔ لالہ فتح چند بہان پوری سلمہ اللہ تعالیٰ از قوم کائستھ است طبع درست دارد و فکر سخن بہ طرز شوکت بخاری می کند با مولف در دولت خانہ حضرت آزاد مدظلہ العالی آشنا شد و مکرر بہ غریب خانہ آمد عزیزکسے است سلامت باشد ؎

نیست آسایش بہ منزل جانِ از خود رستہ را | ہر قدم دام است نقشِ پا شکار جستہ را
بسکہ از شرم تو در پرواز رنگ گلشن است | رشتۂ نظّارہ بندد در ہوا گل دستہ را
دیدہ و دانستہ می گوئی دل منتشی کہ برد | نیست زیبا عرض کردن معنیٔ دانستہ را

ولہ

طالع برگشتہ باشد بلا گرداں مرا | گردش ایّام گرد خود بجز و قربان مرا

ولہ

ز اشکِ سرخ و رُخِ زرد چوں گلِ رعنا　　تمام عمر بہارِ گل و خزاں دیدم

ولہ

جہاں بہم زدم تا حُسنِ نیرنگی طلب کردم　　بری می خواستم تاراج بازارِ حلب کردم
ہنوز از عہدۂ شکرِ جنوں بیروں نمی آیم　　زہر چاکِ گریباں غنچہ ساں گر طرح لب کردم
بود اطفال را بسیار با دیوانہ ہا اُلفت　　جنونِ ساختہ بہرِ تماشائیں سبب کردم

ولہ

بیادِ شوخ چشمے خانہ بر دوشم ازاں با شد　　حصیرِ خوابگاہم سایۂ مژگانِ آہو ہا

حرف النّون

(۱۸۱)۔ **ندرت**:۔ لالہ حکیم چند تھانیسری در سخنش ندرتے است و در طبع قدرتے۔

خوش گو گوید :۔

"از قوم بیس و نسلِ لالا ہردے رام" قانون گوئے" پرگنہ تھانیسر در ہند کہ از قدیم جائے عظیم است، جوانے است قابل و دل چسپ

خوش منش، عزیزِ دل ہا، مقبولِ محفل ہا، خیلے بہ سنجیدگی و برگزیدگی موصوف و بہ سخنوری و لطیفہ گوئی معروف، از آغازِ شباب او، و فقیر خوش گو باہم ربطِ معنوی داشتہ و بہ اتفاق بہ خدمتِ مولوی محمد عابد "اخلاقِ ناصری" می خواندیم و در جنابِ حضرتِ سرخوش میکدہ سخن مشق گذرانیدہ ہم مشق دہم طرح بودیم و کل یک گلستان و جزو یک دیوان بودہ اوقات بہ سیر و تماشا بسر می بردیم اما در علم، اسبابِ موافق قابلیت از ناتوان بینیِ روزگارِ غدار نصیب نہ شد، تا مدتے در محفلِ بخشی الممالک امیر الامرا صمصام الدولہ از نزدیکان بودہ ہماں موافقِ قسمت یک اسامی عوضی پنجاہ روپیہ کہ در فرقۂ والا شاہیان یافتہ بود تا حال بہ حال دارد و گذران می نماید، طبعے بس بلند و ذہنے رسا دارد و دقت در طبعش بسیار یافتہ می شود، با مذاقِ تصوف آشنائی بہم رسانیدہ بارہا صحبتِ میرزا بیدل و شاہ گلشن مرحوم و خانِ آرزو و دیگر شعرائے نادرۂ وقت دریافتہ و فیض ہائے بسیار برداشتہ از مستعدان و معنی بندانِ روزگار است

است ترجمۂ "دہم اسکند" یعنی باب دہم کتاب بھاگوت کہ در ہندیان
اعتبارِ تمام دارد و متضمّنِ حالات کشن است کہ او را مظہرِ خاص می دانند
در زمین "شیرین خسرو" چہاردہ ہزار بیت خوب و رنگین و دل نشین نظم
کردہ و در آں وقت کہ مقیّدِ فکرِ آں مسوّدہ بود ہر روز بہ سمع فقیر می رساند
ایں بیت در جائے کہ کشن کوہے را بر انگشت برداشتہ و خود را تا ہفت روز
از صدمۂ شدّتِ بارش کہ نمونۂ قیامت بود محفوظ نگاہ داشتہ گفتہ
و خیلے قبول یافتہ الحق بسیار بہ رتبہ واقع شدہ و آں این ست :۔

سُبک برداشت آں کوہِ گراں را چو ماہِ نو بر انگشت آسماں را

و دیگر مثنوی "ذرّہ و خورشید" دو ہزار بیت، اوائلِ مشقِ او ست
و ہفت صد بیت "ساقی نامہ" بنامِ نواب صمصام الدولہ امیر الامرا
بسیار بخوبی و رنگینی و شُستگی و روانی و قصائد در مدحِ نواب صدر الصدور
میر جملہ ترخانِ سمرقندی و دیگر امراء وقت و اشعارِ غزل قریب
پانزدہ ہزار بیت دارد و در نثر کہ خیلے پاکیزہ و رنگین می نگارد نسخۂ

"شش جہت" نام قریب پنج ہزار بیت ترتیب دادہ بہر حال از مغتنمات روزگار است"۔

از وست:۔

تا خود مقیدیم و مائی زخود برآ ای بندۂ خیال خدائی زخود برآ

ولہ

بشیریں می زدی بیجا پرویز وازیں غافل کہ آخر خنجر شیرویہ خون کوہ کن گیرد

ولہ

سخنور در لباس فقر ہم جوہر نما باشد نیام ذوالفقار حیدری از بوریا باشد

ولہ

می زندم از مسیحا خم ز پہلوئے شراب زندہ سازد مردۂ صد سالہ را بوئے شراب

ولہ

سوزد بہ خاک ہم ز تپ عشق تن مرا چوں صبح آتشے است نہاں در کفن مرا

ولہ

گلستاں می شود صحرا بو دگر جام می بکف | برنگ عینکے سُرخی کہ در پیش نظر باشد
زباں در کام دزدیدن صفا دل گند پیدا | در آں محفل کہ عیب یک دگر گفتن ہنر باشد

حرف الواو

(۴۲)۔ ولی :۔ از قومِ ہنود بود، و بہ "منشی گری" سرکارِ شاہزادہ دارا شکوہ قیام داشت و از اثرِ صحبت و تربیتِ ملا شاہ بدخشی با اصطلاحات صوفیہ آشنا شد و تخلصِ خود ولی قرار داد و حرف از تصوف بسیار می زند، از وست۔ (رباعی)

در خود بہ نگر کہ جان و جانانہ توئی | در مجلسِ خود چراغ و پروانہ توئی
تا چند بہ گردِ خانہ گشتن شب و روز | در خانہ در آ کہ صاحبِ خانہ توئی

ولہ

مطلوبِ تو ہست با توای طالبِ ذات | موجود بذاتی نہ بہ آیات و صفات
ایں چاہِ خودی را[۲] و سہ[۳] گز گر بکنی | در خانۂ خود بیابی آں آبِ حیات

(۴۳)۔ وارستہ :۔ مولدِ او سیال کوٹ از توابعِ لاہور است

لہذا نام "وُسیاں کوٹی مل" بود از ابتدائے سنِ شعور ذوقِ سخن بہم رسانددر نظم و نثر رتبۂ شائستہ پیدا کرد و رسائلِ مفیدہ نوشت از آں جملہ رسالۂ "مصطلحات الشعراء" در دیباچۂ آں می نویسد:۔

"بندہ وارستہ بہ محض سرنوشتِ ازلی محوِ مطالعۂ دواوینِ فصحا بودم دل وجاں را وقفِ عشقِ نوخطانِ الفاظ و معانی می نمودم اکثر محاوراتِ غریبۂ پارسی زبانان در اشعارِ فصاحت باز دیدم و بہ تحقیقِ آں کمرِ سعی چست بستم ہر چند گردِ کتبِ لغات گردیدم نفخۂ معانی از آں نہ شنیدم ناچار رجوع بزباں دانانِ ایراں دیار آوردم و پانزدہ سال دریں تلاش بسر بردم آنچہ از زبانِ آں جماعتہ شنیدم برائے انتفاعِ جمہورِ سخن پردازان خواستم در حیّزِ کتابت در آرم لہذا آں را با بعضے لغاتِ غریبہ با وصفِ آں کہ معانی در نسخِ لغات و شروح و دواوین و مثنویاتِ قدما مرقوم است جہتِ سہولت طلبہ دریں صحیفہ مرقوم نمودم و ایں نامہ را بہ مصطلحات الشعراء کہ مفید تاریخ (۱۱۵۸ھ) شروعِ تالیف است موسوم گردانیدم۔"

مردِ قصیر القامتہ بود و زبانِ گزندہ داشت اکثر معاصرانِ خود
را ہجو کرد معاصرانِ ہم در خدمت گذاری کمی نہ کردند مثل میر محمد علی
رائج سیالکوٹی و شیخ نور العین واقفِ بٹالوی و دیگراں از وطن
برآمدہ جہاں آباد و جاہائے دیگر راسیر کرد و جماعتِ موزوناں
را برخورد تذکرۃ اشعرائے نوشت و بر اکثر آں ایراد گرفت گویا
اعتراض نامہ ایست امّا ایں تذکرہ بہ نظرِ فقیر نہ رسیدہ از زبانِ
شاہ عبدالحکیم حاکم حقیقتِ آں استماع یافت آخر حال بدیرہ
غازی خاں کہ قریبِ ملتان است رفت و درہماں جا سنہ
ثمانین و مأتہ والف (۱۱۸۰ھ) رخت ازیں عالم بربست صاحب
دیوان است امّا اشعارِ او بہ مولف نہ رسیدہ مگر ایں بیتِ او
در رسالۂ "جوابِ شافی" کہ ذکرش می آید بہ نظر در آمد ؎

نیست درد سرِ زبان بازی گر مایۂ درد   از چہ رو جامۂ تلخ است بہ سوسن را
"تلخ بہ معنائے سیاہ است میرزا صائب گوید ؎

گر نہ دارد ماتم ایمانِ این دل مُردگاں — از چہ دارد جامۂ خود کعبۂ اسلام نیلگوں

وآراستہ رسالہ دارد "جواب شافی" نام۔ در عنوانِ آں
می نویسد کہ :۔

"در شہور سنہ ہزار و صد و شصت و سہ (۱۱۶۳ھ) کہ خانِ سخن داں
حکیم بیگ خاں حاکم تخلص از دہلی بہ لاہور تشریف فرمود و بندہ وارستہ
بہ حکمِ دیرینِ محبت ہا بہ دیدنِ خان سرے کشیدم و از دیوانش چشمِ آب
دادم دیدم بر حواشیِ صفحات ایراد ہائے وارد و غیر وارد مرقوم
است و بر اکثر ابیات کہ از وصمتِ منقصت خطِ آزادی دارد
خطِ بیزاری کشیدہ قطعِ نظر از جہاتِ دیگر از در سے کہ معترض در آمدہ
راہِ در آمد ندارد، و از ہر بابیے کہ قصد کردہ در سخن گرفتہ است بیک
دیدن پائے نظر از جا رفت و چشمِ دل را حیرت رو نمود بعد از استفسار
معلوم شد کہ چراغ ایں اعتراضات بر کردۂ شعلۂ ادراکِ سراج الدین
علی خاں آرزو دست زادِ تحقیقش۔

مرا کہ باستماعِ صیتِ سخنوری و مطالعۂ بعض مصنفاتِ بلاغت آیاتِ آں جناب غائبانہ معتقدم و بہ جامعیتِ کمال و کمالِ جامعیتِ آں سراج منیرِ شبستانِ گفتگو اعتقادِ جازم دارم سخت استعجاب روداد و تعجبے کہ از مشاہدۂ رسالۂ مسمیٰ "بسراج منیر" کہ در خاتمۂ آں گرفتہ چند بر اشعار و فقراتِ منیر لاہوری رقم شدہ داشتم باضعافِ مضاعف رسیدہ (ع)

حیرتم رو داد از جائے کہ جائے حیرت است

خانِ حاکم بر سرِ استبداد آمدہ بہ استدلال دفعِ اعتراضاتِ مزبور مبالغہ را از حد بُرد بلے حق بہ جانب داشت کہ سخنہائش برخاکِ بیداری می اُفتاد من کہ بہ اظہارِ عیبِ غیر بہ عرضِ کمال کوشیدن عرضِ خود بُردن می دانم و ایں کمال را نقصانِ کمال می شناسم از قبولِ ایں امر پہلو تہی می کردم چوں اقتراحِ خانِ دیرینِ آشنا از حد گذشت اعلاءً للحق رفعِ تشکیکاتِ اشعارِ خانِ حاکم نمودم و صحتِ سخنانِ منیر بہ ایرادِ دلائلِ محکمہ

مدلل و مبرہن ساختم ۔"

چند سوال و جواب ازیں رسالہ برجستہ دریں صحیفہ ثبت می شود کہ کیفیتِ آں بہ ناظراں چہرۂ وضوح نماند :۔

حاکم

اے کہ داغت زازل نو بر اعضائم بود — کافرم غیر تو گر ہیچ تمنائم بود

ارشاد شدہ :۔ نو بر کردن است نہ تنہا نو برا ۔"

التماس ایں کہ :۔ ہر دو آمدہ، اول معروف است، دوم صائبا گوید ؎ :۔

می رسد آزار بد گوہر بہ نزدیکاں فزوں — نو برِ زخم از نیام خود بود شمشیر را ۔"

حاکم

کلکم بہ وصفِ ابروئے پرچینِ او بکف — چو شاخِ آہو است ز سرتا بپا گرہ

حکم شد :۔ شاخِ آہو گرہ ندارد ۔ پیچ و خم دارد ۔"

اساتذہ گرہ ثابت کردہ اند، چناں کہ صائبا گوید ؎ :۔

عقدۂ صرصل از مرورِ زندگی ہا گردد زیاد   شاخِ آہو پُر گرہ از کثرتِ سالِ خود است"

حاکم

زذوقِ نامۂ آں شاہ بازِ کبک خرام   چہ دُور بال زند ہا گر کبوترِ تصویر

رقم شدہ :- کہ معشوق را شاہ باز گفتن از چہ راہ است؟"

از راہے کہ خواجہ حافظِ شیرازی و صائبا گفتہ اند ؎

حافظ

یار دارد سرِ آزردنِ حافظ یاراں   شاہ بازے بہ شکارِ مگسے می آید

صائبا

دارم امید آں کہ شود طبل بازگشت   آوازِ دل طپیدنم آں شاہ باز را"

حاکم

بہ قلبِ ما خونیں دلاں گر نیست شبخونش چرا   چشمِ تو می خواہد چرا شمشیرِ مژگاں در بغل

آب گیریِ شمشیرِ اعتراض بریں آب است کہ شمشیر در بغل خوابیدن

نشانِ احتیاط بود، شبخون کنندہ را مناسب نیست "

مناسب است، باین معنی کہ مہتابئے خوں ریز ست کہ در جامۂ خواب ہم شمشیر را از خود جُدا نمی کُند، چناں چہ کلیم گوید ؎

بنازم ترکِ چشمت را کہ ترکش بستہ می خوابد	بخوں ریزِ اسیراں این چنین باید میاں بستن

حاکم

نہ ہر طبعِ روشن سخنور شود	نہ ہر قطرۂ آب گوہر شود

فرمودہ اند :- "گوہر سخن را تواں گفت نہ سخنور را؟"

می تواں گفت، بمذہبِ میرزا صائب کہ مقتدائے اہلِ فن است،

می گوید ؎

نیست غم اہلِ سخن را از جفائے روزگار	بشکند گر ساغرِ گوہر، بریزد آب را

حاکم

کُنم چو قسمتِ اعضا، بیادِ آں مژہ زخم	حوالۂ جگرِ خویش، بر کنارہ کُنم

استفسار کردہ اند :- "خصوصیتِ جگر با کنارہ چہ باشد؟"

خصوصیتے کہ میرزا صائب در یں شعر است ؎

دلبری روی ازو سیاه چشمان را   کتارۂ نکہت بر جگر نیامدہ است

وحضرت امیر خسرو راقدس سرہ العزیز درین بیت (سہ)

سرآں دو چشم گردم کہ چو ہندوانِ رہزن   ہمہ راز نوکِ مژگاں زدہ بر جگر کتارہ

ملحوظ بودہ۔ ہماں تخصیص درینجا است و باوصفِ عموم زخم شمشیر باجمیع

اعضاء خصوصیتہ بسر و گردن در اشعار واقع است کذلک تخصیص

کتارہ و خنجر بہ جگر و سینہ است باشعر مشہور فردوسی طوسی ثبت الہ

حرف است (سہ):-

بروز نبرد آں یلِ ارجمند   بہ شمشیر و خنجر بہ گرز و کمند

بُرید و درید و شکست و بہ بست   یلاں را سر و سینہ و پا و دست"

بندہ شفیق عرض می کند کہ:-

حاکم۔ اول زخم مطلق را بر اعضا قسمت کرد بعد ازاں

جگر را حوالۂ کتارہ کرد این خصوصیت را وجہے می باید۔

میرزا صائب و امیر خسرو اول تقسیم نہ کردہ اند بلکہ

همیں رسیدنِ کنارہ بر جگر آوردہ اند و قاعدۂ شعراست
کہ رسیدنِ زخم بر اعضائے رئیسہ مثلِ سر و دل و جگر بخصوص
ذکر می کنند و وجہِ خصوصیت ایں کہ زخمِ اعضائے رئیسہ بیشتر
مہلک است ازیں جا بوضوح رسید کہ اعتراضِ خانِ آرزو
بہ جواب وارستہ مدفوع نہ می تواند شد و قولِ فردوسی
کہ در آں "لف و نشر مراعات کردہ از عالمِ دیگر است۔
اجوبۂ کہ وارستہ از اعتراضاتِ خانِ آرزو بر اشعارِ نظیری قلم
آوردہ از آں ہم جوابے نوشتہ می شود۔
نظیری در صفتِ باغ گوید ؎

شدہ از شاہدانِ آتشیں رو سیہ چشمی نصیبِ لالۂ او"

گرفت ایں کہ:۔

لالہ روئے و لالہ رخسار شہرت دارد بخلافِ لالہ چشم کہ نہ در ہیچ کتابے
بہ چشم دیدہ شدہ و نہ از ہیچ زبانے بہ گوش رسیدہ"

بردیده و ران جید البصر روشن تر از روز است که "نیر لالہ چشم" نہ گفتہ بلکہ تشبیہ لالہ بہ چشم کردہ و تشبیہ لالہ بہ چشم خاصتہ در "سیہ چشمی و خونین چشمی" در کلام اعیان بسیار است چناں چہ طغرا گوید، بل نیر و طغرا را در ایں مضمون توارد اُفتادہ۔

طغرا گوید:۔

دور آں صنمے چوں بت بنگالہ ندارد   گلزار سیہ چشم تر از لالہ نہ دارد

محسن تاثیر فرماید:۔

از تو گل بر بستر از درد فراق اُفتادہ ا   لالہ بیمار توے چشمش بطاق اُفتادہ ا

ولہ

گلشن کہ بے تو دیدہ خونیں ز لالہ دا   از ہر یکے بوصف تو چندیں رسالہ دا

محمد قلی سلیم گفتہ:۔

کردم سلیم آخر قطع نظر زخو باں   چوں لالہ داغ کردم ایں چشم خوں فشاں را

حرف الہا

(۴۴)۔ ہندو:۔ متھراداس، در عہدِ صاحب قرانِ ثانی، شاہ جہاں پادشاہ در بنگالہ بسر می برد و وقتے کہ خان زماں حاکمِ بنگالہ او را حبس کرد دراں حالت غزلے بہ حکیم رکنا مسیح کاشی فرستادہ ایں ابیات ازاں است:۔

سلامِ من کہ رساند حکیمِ رکنارا | ز دردِ من کہ خبر می دہد مسیحارا
منم فتادہ بدامِ بلا ز جرمِ سخن | سخن اسیرِ قفس کرد مرغِ گویارا
شفاعتِ منِ کافر مگر مسیح کند | کہ بر مسیح تولّا بود نصاریٰ را

ولہ

دستِ ما تا گرفت دامنِ دوست | دیگر از آستینِ ما بہ گریخت

(۴۵)۔ ہنر:۔ تخلص گیان رائے اصلش از قصبۂ جھجر من مضافات شاہ جہاں آباد است ولادت او در دولت آباد دکن در شہور سنہ ثلاث و عشرین و مائۃ والف (۱۱۲۳ھ) واقع شد

جدّش به دیوانیٔ نواب قلیچ خان بهادر خسرپورهٔ خلدمنزل بهادر
شاه مامور بود۔ همراه او وارد دکن شد۔ والد او" اوائلِ حال
به واقعه نگاریٔ محالات جاگیرِ نواب مذکور سرفرازی داشت
بعدازاں "به منشی گریٔ" سید عالم علی خان برادرزادهٔ امیرالامراء
حسین علی خان و دیگر تعلقات پادشاهی بسر بُرده و در عهدِ نواب
آصف جاه طاب ثراه به پیش دستیٔ" حضور نویسی" سربلندی یافت
هم چشماں بنابر قربِ منزلت حسد بُرده در سنه اثنین و اربعین
و مائته والف (۱۱۴۲ھ) مسموم کردند نوابِ قدرشناس
(آصف جاه) رعایتِ ارث کرده تا هشت ماه خدمت را
به کسے نه داد و عنایت نامهٔ طلب به گیان رائے پسرش فرستاده
به تعلقهٔ پدر سرفراز نمود و به هنگامِ عزیمتِ شاه جهاں آباد
تعیینِ صاحبزادهٔ بلند اقبال نواب نظام الدوله (ناصر جنگ
"شهید") ساخت وقتے که نواب معاودت فرموده داخلِ بلدهٔ

اُورنگ آباد" گردید۔

گیان رائے قصیدہ گفتہ بوساطتِ یکے از باریابانِ حضور گذرانید کہ مطلعش این است ؎

بہار بسکہ اثر کرد در بسیطِ جہاں نماند در چمنِ روزگار نامِ خزاں

نواب قدردانی نمودہ قریب بود کہ بہ تعلقۂ سابق سرفراز سازد کہ دریں اثناء نواب متوجہ تنبیہِ بالاجی مرہٹہ شدہ کوچ بہ سمتِ پٹن فرمودہ و گیان رائے بنابر عدمِ سرانجام در رکاب رفتن نہ توانست و چوں مراجعتِ لشکر اتفاق اُفتاد و دامنِ دولت دو والا برگرفت و در پیچھا ؤنی برہان پور قصیدہ مشتمل بر تاریخِ جلوسِ احمد شاہ پادشاہ در سنہ احدیٰ و ستین و مائۃ والف (۱۱۶۱ھ) بر تخت نشست از نظرِ نواب آصف جاہ گذرانید پسند اُفتاد و حکم شُد کہ۔

"در عرضداشت روانۂ حضورِ بادشاہ سازند۔"

این ابیات ازاں قصیده است سـ۵ ۔

زهی شاهنشهٔ اقبال توام | طراز هفت کشور شاه عالم
خدیو عهد احمد شاه غازی | سری بخش سران هفت طارم
قضا طغرا نویس امر و نهیش | قدر فرمان بر احکام محکم
شده رائج درم از یمن نامش | گرفته خطبه زیبا از اسم اعظم
رسد از حفظ او گر نغمه در گوش | ز خون ریزی کشد صارم بخود دم
به عهد امن شاهنشاه عادل | نموده فتنه از چشم بتان رم
بهر جا عرش سا گردد لوایش | شود فتح و ظفر روشن ز پرچم
الهی تا ابد معمور بادا | جهان از عدل خاقان مکرم
دلا سال جلوس شاه جم جاه | بگو "جا داد ظل الله عالم" (۱۱۶۱)

چون نواب آصف جاه رحلت کرد و نوبت ریاست به نواب نظام الدوله "شهید" رسید درین جا هم بامور سرکار [illegible] و در عهد نواب امیر الممالک آصف الدوله مرحوم استقلال [illegible]

کرده خانه نشین شد۔ چناں چہ تا حالتِ تحریر پرورا ورنگ آباد بسر می بُرد و اصلاحِ شعر از جنابِ آزاد مدظلہ العالی می گیرد و تخلص ہم تجویز کردۂ ایشان است کہ "گیان" در ہندی "ہنر" باشد چناں چہ گیان برائے ایں معنی اظہار می کند و رسوخِ خود را بہ معرضِ بیان می آرد ؎

عیبم بہ ہُنر گزید آزاد — از نقص کمال دید آزاد
نگرفت کسے خزف بہ یاقوت — قطرہ بہ گہر خرید آزاد
عنقائے نشاں ندیدہ را — در دامِ نشاں کشید آزاد
فیضم ز حسن رسید و فرمود — اصلاحِ سخن مزید آزاد
از لطفِ تخلصم "ہنر" کرد — افسونِ کرم دمید آزاد

عزیز ہر کسے است و با مؤلف ہم اخلاص دارد بعد ختمِ گلِ رعنا "ہُنر" نہم رمضان سنہ تسعین و مائۃ و الف (سنہ ۱۱۹۰ھ) در اورنگ آباد وفات یافت۔ و مؤلف ایں قطعۂ تاریخ

بہ نظم آوردہ

مُرد در تاسعِ ماہِ رمضاں — شاعرِ ماہرِ معنی پرداز

سالِ فوتش بقلم داد تشفیق — کرد رحلت، "ہنرِ بے انباز"

(۱۱ھ)

(۹۰)

ایں ابیات از و قلمی می شود

دوش در آئینہ تمثالِ رخِ یار افتاد — آں قدر آب شد از شرم کہ از کار افتاد

ولہ

سیہ پوشید سنبل دید چوں حالِ پریشانم — نہ دانم زلفِ مشکینِ کرا یارب نظر کردم

ولہ

رفتہ ام دیوانہ زیرِ خاک و ہرگز کس ندید — جز شرارِ سنگِ طفلاں شمعِ تربت روشنم

ولہ

دریں ویرانہ ساکی کیست تا بردارد از خاکم — مگر بادِ صفا روزے رساند سر بہ افلاکم

ولہ

تا شدم روشن جبیں از سجدۂ درگاہِ او — می کند از جبہہ ام مشقِ تجلی ماہِ نو

ولہ

نفر باید بعرضِ جوہرِ جرأت فلک خصلت ‏ ‏ ‏ چو شمشیرِ اصیل اُفتادہ ام در دستِ نامردے

ولہ

صورت گرِ جمالِ تو چوں اہتمام کرد ‏ ‏ ‏ رنگے کہ داشت در قلمِ خود تمام کرد

اکنوں وقت آں آمد کہ زبان را بہ شکرِ الٰہی نوازم و قلم را
بہ سپاسِ ربّانی مشک آلود سازم کہ بہ تائیدِ او تعالیٰ ایں نامۂ
دل کُشا بہ حُسنِ انجام رسید و ایں معشوقِ زیبا خلخالِ خاتمہ پوشید
ایں تُنک سرمایہ بہ قدرِ طاقت خدمتِ موزونانِ ہند بہ تقدیم
رساند و ریشۂ سراغ در تحصیلِ اخبار و اشعارِ ایں گروہِ والا
شکوہ دواند امّا استیفاءِ صاحب سخنانِ سوادِ اعظم ہندوستان
از وسعِ امکان بیرون است و استیعابِ ایں طائفۂ علیّہ قدسیہ
و حدیث از حوصلۂ طاقت افزوں کہ ہندوستان ملکے است
کہ مساحِ فکر دورِ او تمام نمی تواند پیمود و مہندسِ اندیشۂ آسمان

بیما احصا نہ می تواند فرمود و دریں وسعت آباد سخن آفرینان
در ہر گوشہ دم عیسوی می زنند و کلاہ گوشہ بہ دبیر فلک می شکنند
و فقیر حقیر در دکن کہ ناحیہ ایست از ہندوستان افتادہ و قدم
سیاحت از سرحد دکن بیرون نہ نہادہ احاطۂ سخن سنجان ہند چہ
طور تواند کرد و طوطیان صد شکرستان را در قفسے چہ قسم تواند
آورد، ناچار ہر قدر دست بہم داد تراجم شعرائے قدیم را از
تالیفات مولفین و دواوین موزونان در سلک تحریر کشید
و احوال و اقوال فصحائے جدید را از افواہ ثقات و السنۂ خواص
روات فرا گرفتہ پیرایۂ عبارت پوشانید ۔

ایں تالیف در سنہ احدی و ثمانین و مائتہ و الف (۱۱۸۱ھ)
طرۂ آغاز بر سر زد و در سنہ اثنین و ثمانین و مائتہ و الف (۱۱۸۲ھ)
نگار اختتام در پابست ۔ امیدوارم کہ ایں صحیفہ بہ عین عنایت
دیدہ شود و بہ میزان مرحمت سنجیدہ ۔

دریں مقام اندیشہ کمندے بہ صیدِ تاریخ انداخت و ایں گوہرِ آبدار را در سلکِ نظم منخرط ساخت ہے :-

این کتابِ مناقبِ شعراء | بسچہ اسلوبِ تازہ شد مرقوم
از پےِ ختمِ ایں صحیفہ شفیق | گفت تاریخ: "نامۂ مختوم"

(۱۱۸۲)

تمت

مطبوعہ

عہد آفرین برقی پریس